

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Тернопільський національний економічний університет

Юридичний факультет

Кафедра цивільного права і процесу

Юрій Юрій Сергійович

**ОДНОСТОРОННІ ПРАВОЧИНИ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ
ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ ТА ОБОВ’ЯЗКІВ**

Спеціальність 7.03040101 – Правознавство

Спеціалізація – Цивільно-правова

Дипломна робота за освітньо-кваліфікаційним рівнем «спеціаліст»

Студент групи ПРЦзс-53

Юрій Ю.С.

Науковий керівник:

к.ю.н., доцент Лукасевич-Крутник І.С.

Дипломну роботу допущено

до захисту

«___» _____ 2012р.

Завідувач кафедри цивільного права і процесу

к.ю.н., доцент

Слома В.М. _____

ТЕРНОПІЛЬ - 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ПРАВОВА ПРИРОДА ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ОБІГУ	8
1.1. Поняття односторонніх правочинів	8
1.2. Загальна характеристика односторонніх правочинів	20
Висновки до Розділу 1	31
РОЗДІЛ 2. ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОКРЕМИХ ВИДІВ ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ	32
2.1. Односторонні правочини у сфері спадкування	32
2.2. Публічна обіцянка винагороди	42
2.3. Вчинення дій від імені та в інтересах інших осіб	49
Висновки до Розділу 2	58
РОЗДІЛ 3 НЕДІЙСНІСТЬ ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ	60
3.1. Підстави недійсності односторонніх правочинів	60
3.2. Правові наслідки недійсності одностороннього правочину	67
Висновки до Розділу 3	84
ВИСНОВКИ	85
ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	89

АНОТАЦІЯ

Юрій Ю.С. Односторонні правочини як підстава виникнення цивільних прав та обов'язків. – Рукопис.

Дослідження на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «спеціаліст» за спеціальністю 7.03040101 – Правознавство – Тернопільський національний економічний університет, Тернопіль, 2012.

В дипломній роботі на основі чинного цивільного законодавства здійснено комплексне дослідження односторонніх правочинів як однієї із найбільш поширених підстав виникнення цивільних прав та обов'язків; визначено місце односторонніх правочинів у системі юридичних фактів; з'ясовано спільні та відмінні ознаки односторонніх правочинів і договорів, межі поширення на односторонні правочини правил про договори.

ANNOTATION

Juriy J.S. Unilateral transactions as the basis of civil rights and obligations. - Manuscript.

Research on education and qualification of «specialist» in the specialty 7.03040101 – Law – Ternopil National Economic University, Ternopil, 2012.

In the thesis work on the basis of the current civil law complex research unilateral contracts as one of the most common grounds of civil rights and obligations, the place of unilateral transactions in the system of legal facts, found common and different features of unilateral contracts and agreements limit the spread one-sided transactions rules on contracts.

ВСТУП

Актуальність теми. В сьгоднішніх умовах розвитку економіки в Україні правочин є основною, типовою підставою руху цивільних правовідносин, які опосередковують динаміку цивільного обороту. Правочин є не просто юридичним фактом, а й засобом індивідуального, автономного врегулювання змісту прав і обов'язків, так як учасники майнових відносин, які регулюються цивільним правом, мають можливість своєю волею визначати характер своєї поведінки. Звичайно, серед правочинів домінуюче становище займають договори, оскільки саме через договір учасники цивільних правовідносин в тих чи інших межах своєї єдиної волею регламентують зміст взаємних прав та обов'язків, однак і односторонні правочини займають своє чільне місце, «дозволяючи» особі, наділеній «владою» щодо належного їй майна, одноосібно визначати його юридичну долю.

Важко уявити будь-яку ділянку цивільно-правового регулювання, де б не зустрічалися односторонні правочини. Зокрема, односторонніми правочинами є публічна обіцянка винагороди, видача довіреності та ін. Проблема односторонніх правочинів в цивільному праві зачіпає в основному область цивільного обігу – виникнення, рух і формування змісту зобов'язальних відносин, а також відносин в області спадкування. Це і зрозуміло. Зобов'язальні відносини – сфера прямого і безпосереднього вираження специфічних рис методу цивільно-правового регулювання. Саме тут з найбільшою виразністю дають про себе знати юридична рівність, однаковість загального правового становища суб'єктів. І саме тут необхідно з певною чіткістю з'ясувати, чому все ж односторонні правочини одного з учасників цивільного обігу приводять до виникнення зобов'язань, а також спадкових правовідносин? Суть рішення в тому, що односторонній правочин лише тоді породжує юридичний ефект, коли для цього є спеціальна правова підстава.

Як наслідок, виникає необхідність проведення комплексного дослідження проблем правового регулювання суспільних відносин, які виникають, змінюються, припиняються на підставі односторонніх правочинів.

Мета і завдання дослідження. Метою дипломної роботи є комплексне дослідження односторонніх правочинів як однієї із найбільш поширених підстав виникнення цивільних прав та обов'язків; визначення місця односторонніх правочинів у системі юридичних фактів; з'ясування спільних та відмежувальних ознак односторонніх правочинів і договорів, меж розповсюдження на односторонні правочини правил про договори.

Відповідно до поставленої мети в дипломному дослідженні формулюються наступні завдання:

- визначити поняття та правову природу односторонніх правочинів;
- здійснити загальну характеристику односторонніх правочинів;
- проаналізувати правовий режим окремих видів односторонніх правочинів;
- окреслити основні підстави недійсності односторонніх правочинів;
- проаналізувати правові наслідки недійсності односторонніх правочинів;
- виявити прогалини у правовому регулюванні односторонніх правочинів.

Об'єктом дослідження є суспільні відносини, які виникають у зв'язку з односторонніми діями, спрямованими на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Предметом дослідження є чинне цивільне законодавство України, монографічна та інша юридична література, в якій досліджуються теоретичні та практичні аспекти розуміння односторонніх правочинів, судова практика щодо односторонніх правочинів.

Теоретична і методологічна основа дослідження. Теоретичну основу дослідження складають: Цивільний кодекс України, норми якого здійснюють регулювання односторонніх правочинів в цивільному праві; постанови Пленуму Верховного Суду України, в яких деталізуються положення Цивільного кодексу України щодо окреслених в дипломній роботі завдань; практика судів України; дослідження вітчизняних та зарубіжних вчених-юристів, предметом дослідження яких є односторонні правочини. Методологічну основу роботи складають положення теорії пізнання, як загальнонаукового, фундаментального засобу пізнання і системний програмно-цільовий підхід, як їх конкретний прояв. Як спеціальні методи пізнання використовуються методи системного аналізу, порівняльно-правовий, логічний, статистичний, системно-структурний.

Ступінь дослідження теми. Дослідження поставлених в дипломній роботі завдань засновано на загальних досягненнях юридичної науки, в тому числі наукових розвідок вітчизняних та зарубіжних учених: С.С. Алексєєва, В.І. Борисової, С.О. Бородовського, Ю.С. Гамбарова, О.В. Дзери, В.М. Ігнатенко, В.В. Луця, М.М. Сібільова, І.В. Спасибо-Фатєєвої, Є.О. Суханова, Р.С. Таш'яна, Г.Ф. Шершеневича, та інших науковців, які вплинули на сучасний стан дослідження правового регулювання суспільних відносин, пов'язаних із вчиненням односторонніх правочинів.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у проведенні комплексного наукового дослідження односторонніх правочинів за цивільним законодавством України і сформульована у наступних основних положеннях:

1. дістала подальшого обґрунтування точка зору, що термін «правочин» (чинити право; чинити у відповідності з правом), на відміну від терміну «угода», який застосовувався в ЦК УРСР і був тотожним поняттю «договір», не призводить до суперечок і має відношення як до односторонніх, так і до дво- та багатосторонніх дій;

2. виявлено суперечності окремих положень ст. 202 ЦК України щодо визначення правової природи односторонніх правочинів та договорів. Так, в основу поділу правочинів на односторонні, дво- та багатосторонні покладено критерій наявності волі відповідно однієї, двох або декількох осіб (ч.2 ст. 202 ЦК України). А відповідно до п. 3 ч.3 ст. 202 ЦК України односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб за домовленістю з ними, що є ознакою договору;

3. обґрунтовано необхідність застосування до односторонніх правочинів загальних підстав недійсності правочинів. Зокрема, доводиться, що підстави недійсності, які за формальними ознаками розраховані лише на договори, можуть застосовувати щодо односторонніх правочинів.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання теоретичних положень і висновків дипломного дослідження у процесі удосконалення цивільного законодавства, написанні підручників з цивільного права, правозастосовчій практиці.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділяються на шість підрозділів, висновків та переліку використаних джерел. Загальний обсяг дипломної роботи становить 94 сторінки. У роботі використано 70 джерел, зокрема нормативно-правові акти, матеріали судової практики, юридична література.

РОЗДІЛ 1.

ПРАВОВА ПРИРОДА ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ В СИСТЕМІ ЦИВІЛЬНОГО ОБІГУ

1.1. Поняття та ознаки односторонніх правочинів

Підставами виникнення цивільних прав та обов'язків є певні юридичні факти, тобто конкретні життєві обставини, з якими норми права пов'язують юридичні наслідки: виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Виходячи зі змісту ст. 11 Цивільного кодексу України (далі ЦК України) однією із підстав виникнення цивільних прав і обов'язків є правочин. «Правочин» у цивільному праві не є новим поняттям і пов'язується він з діями, які породжують юридичні наслідки. Цей термін у вітчизняній науці використовується замість терміна «угода». Правочину, як одному із юридичних фактів, притаманне правомірне вольове вчинення особою, яка має належний статус суб'єкта цивільного права, юридичних дій, спрямованих на свідоме створення конкретного цивільно-правового результату для себе або інших. Правочин можна граматично розділити на терміни, які визначають його зміст, – «чинити з правом», або «правомірно чинити», тобто презумпція правомірності впливає вже з термінологічного означення цього юридичного факту [28].

Такій назві дана категорія завдячує німецькій цивілістиці, оскільки пов'язана з нею виникненням пандектної системи цивільного права. Термін «правочин» походить від німецького «Rechtsgeschäft» і перекладається як «правова дія», «правова справа». Ф.К. фон Савіньї розглядав правочин як різновид волевиявлення, при визначенні правочину як юридичного поняття він робив акцент саме на виразі волі. З ім'ям Ф.К. фон Савіньї пов'язується «теорія волі». Д.І. Мейєр визнавав правочином будь-яку юридичну дію, спрямовану на зміну існуючих правових відносин. При цьому він відзначав дві істотні умови правочину:

– юридична дія призводила до зміни існуючих відносин (наприклад, встановлення, перехід чи припинення права);

– юридична дія не тільки спрямована на зміну існуючих правовідносин, але й вчинена з метою провести ці зміни [18, 57].

Ю.С. Гамбаров в основу дій, які ми називаємо правочинами, вкладав принцип визнання об'єктивним правопорядком автономії (самовизначення) волі у приватноправових відносинах. В.М. Хвостов розглядав правочин як дозволена дію однієї чи декількох приватних осіб, шляхом якої вказані особи бажають викликати юридичні наслідки, що відповідають їхнім інтересам [66, 146].

«Правочин» досить часто заміняють терміном «угода». Якщо при застосуванні його до двосторонніх правочинів не виникає питань, то застосування даного терміну до односторонніх правочинів є некоректним. Угодою в українській мові вважається взаємна домовленість про що-небудь, домовляння; договір, за яким встановлюються взаємні зобов'язання до чого-небудь; пакт; згода між ким-небудь на основі якоїсь вигоди. Отже, основне мовне значення слова «угода» передбачає «взаємне» погодження волі, згоду кількох осіб з прийняттям на себе певних обов'язків та /або отриманням вигоди (можливо й щодо питань, що не становлять правового інтересу). Поряд з цим воно може означати «згоду» однієї особи з чимось. Але згодою є позитивна відповідь, дозвіл на щось; порозуміння; взаємна домовленість; одностайність; спільність думок, а також, що не менш важливо, – «союз»; об'єднання; взаємна дружба тощо. Очевидно, що лінгвістичне тлумачення «угоди» виключає її бачення як дії однієї сторони, що має якісь наслідки [69, 71]. О.В. Дзера також зауважує, що таке становище є колізією, некоректність визнання одноособових дій суб'єктів цивільного права угодами певною мірою нівелювалася віднесенням їх до категорії односторонніх угод, однак при цьому не усувалася повністю нелогічність застосування у цих випадках самого терміна «угода». На відміну від останньої, правочин за своїм понятійним змістом не обумовлює

обов'язкової домовленості кількох осіб [43, 340], тому його застосування до односторонніх дій є прийнятним. Автори сучасного курсу лекцій з цивільного права також підкреслюють, що цей термін надає більшої розрізняльної здатності таким категоріям як договір, де угода є його еквівалентом, і що з уведенням терміна «правочин» відкриваються нові можливості для врегулювання таких відносин, які до цього часу не підпадали під угоди [59, 304-305].

Правочином є дія особи, однак не кожна дія є правочином. Акти поведінки людей – дії – можуть бути як юридично значимими (складання заповіту), так і не становити юридичного інтересу (написання листа). Під юридично значимими діями розуміють дії однієї особи стосовно інших осіб, які призводять до безпосереднього або опосередкованого виникнення юридичних фактів (правочини, делікти тощо). Опосередковано юридичні факти виникають тоді, коли особа не вступає в безпосереднє спілкування із зацікавленими особами, але наслідки своїх дій пов'язує з їх інтересами (складання заповіту, видача довіреності).

Юридичні дії поділяються на:

1. активні й пасивні (активні дії проявляються у виконанні чого-небудь. Початком активної дії є бажання «хочу», кінцем – «роблю». До активних дій можна віднести виплату платежів, передачу речей, виконання робіт, укладання договорів тощо. Пасивні юридично значимі дії проявляються в утриманні від виконання того, що слід зробити. Початком пасивної дії є небажання щось робити («не хочу»), кінцем – нездійснення чогось («не роблю»). Не сплачую податки, не виконую роботу, хоча знаю, що зобов'язаний це робити;

2. законні й протиправні (законні дії – це ті дії, які базуються на певних статтях цивільних або інших законів, на які особа має право. Для громадян законними є дії, що не заборонені правом, для посадових осіб – ті, що дозволені законом [60]. М.М. Агарковим ще в радянський період було запропоновано поділ правомірних дій на три основні групи:

- юридичні акти,
- юридичні вчинки,
- дії, що створюють передбачений нормами права об'єктивний результат.

Під юридичними актами він розумів правомірні дії, спрямовані на встановлення, зміну або припинення правовідносин; під юридичними вчинками – правомірні дії, які спрямовані на визнання фактів або повідомлення про минулі, дійсні та майбутні факти, які викликають юридичні наслідки, незалежно від того, чи були такі дії спрямовані на настання певних наслідків, чи ні; до третього виду правомірних дій автор відносив дії, що створили передбачений нормами права об'єктивний результат [19, 178].

Протиправними слід вважати дії, що порушують те чи інше право. Іншими словами, правовими діями особа реалізує своє право, протиправними – порушує права інших осіб [60].

Правочини опосередковують майнові відносини і не опосередковують особисті немайнові відносини, оскільки ті не мають економічного підґрунтя в силу особливості благ, які є їх об'єктами (життя, свобода, ім'я та ін). Правочином є тільки така дія, що, крім спрямованості на певний результат, ще й призвела до встановлення, зміни чи припинення цивільних прав або обов'язків. Односторонній правочин охоплює за своїм граматичним змістом будь-які правомірні дії, які спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Односторонніми правочинами є видача довіреності, складення заповіту, відмова від спадщини, публічна обіцянка винагороди, виконання зобов'язання, відмова від договору майнового найму та ін. Правочин вважається одностороннім в тому випадку, якщо до виникнення цивільних прав і обов'язків призводить волевиявлення одного суб'єкта цивільного права.

Згідно п. 3. ст. 202 ЦК України односторонній правочином є дія однієї сторони, яка може бути представлена однією або кількома особами [4]. Отже, односторонній правочин формується однією стороною, а тому він є

одномісним відношенням з однією стороною. Але участь у такому правочині може брати декілька учасників. Перш за все це стосується правочинів, в яких на одній стороні знаходиться декілька осіб, або правочин, з якого виникають абсолютні речові права. Наприклад, унаслідок створення речі права може набути одна особа або кілька осіб, яким протистоїть невизначена кількість осіб, що зобов'язані не порушувати їх речове право, оскільки визнання чужого права і утримування від його порушення виникає саме з факту створення речі [55, 181]. Прикладом одностороннього правочину з множинністю осіб на боці однієї сторони є різновид спільного заповіту – заповіт подружжя. Поняття «спільний заповіт» розглядається в двох значеннях: «поєднання в одному документі двох або більше заповітів і спільність (єдність, однорідність) акту заповідального волевиявлення, що може проявлятися по-різному, а не лише через складання спільного заповіту. Відповідно до зазначеного підходу, розпорядження двох спадкодавців поєднується в спільний заповіт ні через їх зміст, ні через написання їх в одному і тому самому документі, а лише через спільний акт складання заповіту. Якщо узагальнити, доктрина визнає заповіт спільним, якщо він являє собою волевиявлення більше, ніж одного спадкодавця, зафіксоване в одному документі [17].

Близькими до односторонніх правочинів, які є правомірними діями, що спрямовані на певний правовий результат, є юридичні вчинки, які є також правомірними діями, але дещо відрізняються від односторонніх правочинів. Різниця між юридичними вчинками і правочинами в тому, що вони не спрямовані на створення правових наслідків, хоча і настають внаслідок приписів норм права. До прикладу, дія особи зі створення художнього твору є юридичним вчинком, в наслідок якого у особи виникають відповідні права, однак, саме створення художнього твору не має на меті настання правових наслідків.

Правочином можуть встановлюватися цивільно-правові наслідки і безпосередньо, і у складі з іншими юридичними фактами. Так, видане

доручення створює відповідний обов'язок для представника щодо здійснення певних прав і обов'язків від імені доручителя. А для набуття прав та обов'язків за заповітом крім написання заповіту, необхідним є й відкриття спадщини.

Як зазначалося раніше, односторонні правочини є підставою виникнення цивільних зобов'язань. Для виникнення зобов'язання іноді достатньо вчинення однієї правомірної дії (наприклад, при рятуванні життя фізичної особи). Однак частіше для того, щоб зобов'язання могло бути реалізованим, необхідна наявність сукупності юридичних фактів. Такими юридичними фактами можуть і події, і дії. Вирішальне значення для виникнення подібних зобов'язань є самий перший односторонній правочин, який призводить до ряду інших правочинів, які будуть спрямовані на настання правового результату. Такий правочин називається первісним одностороннім правочином (наприклад, написання заповіту).

Односторонні правочини, як і дво- та багатосторонні правочини є діями сторін, спрямованими на досягнення певного правового результату. Дво-, багатостороннім правочином є взаємні дії двох (і більше) сторін, спрямовані на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. Односторонні правочини відрізняє від зазначених видів те, що вони вчиняються однією особою (стороною) і виражають, перш-за-все, її волю до настання результату. І. Спасибо-Фатєєва вказує на те, що в основу поділу правочинів на односторонні, дво- та багатосторонні покладено волю сторін. При цьому, зазначає вона, якщо воля виражається однією стороною, то за цією класифікацією, має місце односторонній правочин. При вираженні волі двома особами – двосторонній, а при більшій кількості сторін – багатосторонній правочин. Крім того, І. Спасибо-Фатєєва звертає увагу на те, що крім волі сторін, враховується ще й спрямованість їх волі. Наприклад, у двосторонньому правочині (договорі) воля однієї сторони є віддзеркаленням волі контрагента, тобто, якщо одна сторона хоче придбати товар, то інша хоче його купити. Однак, позиції сторін при цьому є протилежними. У багатосторонніх

правочинах (договір про спільну діяльність) і воля сторін і їх позиції збігаються.

Існує думка, що оферта (пропозиція укласти договір) та акцепт (відповідь на пропозицію укладення договору) є також односторонніми правочинами. Так, ст. 4:301 Проекту ЦК Європейського Союзу до односторонніх актів встановлено наступні вимоги:

а) особа, яка його вчиняє, має намір бути юридично пов'язаною або бажає досягнути іншого відповідного юридичного наслідку;

б) юридичний акт є достатньо визначеним;

с) повідомлення про акт досягає особи, якій він спрямований або, якщо акт адресований необмеженому колу осіб, то він має бути вчинений в оголошенні, рекламі, анонсі або в інший спосіб [20, 6].

Якщо сприймати оферту і акцепт тільки як підставу набуття, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, то можна припустити, що вони є односторонніми правочинами. Однак односторонній правочин є самодостатньою дією, як призводить до необхідного результату. Оферта й акцепт як підстава правового результату не є самодостатніми, вони призводять до потрібного сторонам результату тільки разом і є юридичною фікцією, необхідною для покращення розуміння договору.

За умов ринкової економіки договір розглядається як основа партнерства. У свою чергу, односторонній правочин є основою створення, зміни та припинення цивільних прав самостійно для себе. Втім необхідно враховувати, що правочин є все ж таки соціальним явищем, суспільним відношенням, а тому про нього як про факт і про його зміст неодмінно мають бути повідомленні також інші учасники цивільних правовідносин. Та властивість одностороннього правочину, відповідно до якої в ньому на одній стороні можуть брати участь декілька осіб, означає, що і односторонній правочин, а не тільки договір, як вказує О.А. Беяневич [16, 27], є видом соціальної взаємодії і засобом комунікації [20, 7].

Л. Молчанов звертає увагу на неузгодженості у законодавстві щодо вживання терміну «односторонній правочин» та його змісту.

По-перше, згідно ст. 202 ЦК України односторонній правочин має властивість викликати обов'язки у інших осіб в силу домовленості з цими особами. В цій статті йдеться не про домовленість між учасниками правочину, які діють на одній стороні, як, наприклад, особи, що спільно видали одну довіреність або подружжя, яке склало заповіт щодо спільного сумісного майна. Йдеться про іншу особу. Однак, з ким може домовлятися сторона одностороннього правочину? Адже домовленість передбачає волевиявлення щонайменше двох сторін, погодження їх дій, а це вже властивість і визначальна риса дво- та багатостороннього правочину.

По-друге, правочини, в яких виражена воля більше однієї сторони, законодавець в ст. 202 ЦК України традиційно називає договорами. В свою чергу, і договори згідно ст. 626 ЦК України можуть бути односторонні, двосторонні та багатосторонні. В основу такого поділу договорів покладений критерій відсутності чи наявності зустрічного обов'язку у іншої сторони договору. На перший погляд, помічена алогічність може здаватися безневинною, такою, що не може тягнути за собою негативних наслідків, адже всі правочини, засновані на волевиявленні двох чи більше сторін прямо названі договорами. Разом з тим, розглядуване протиріччя дозволяє "прирівняти" договори до односторонніх правочинів та застосувати до них ті правила, які стосуються виключно односторонніх правочинів, передусім правила визнання нікчемних односторонніх правочинів дійсними.

Наприклад, закон прямо називає дарування договором (ст. 717 ЦК України), що не дає підстав вважати його одностороннім правочиним, а лише одностороннім договором (ст. 626, ч. 2 ст. 717 ЦК України). Втім, Верховний Суд України, переглядаючи справу про визнання договору дарування дійсним та визнання права власності на будинок (номер рішення в ЄДРСР - 9229763) і скасовуючи рішення судів попередніх інстанцій, заперечив можливість

застосувати ст. 220 ЦК України до односторонніх договорів, оскільки, на думку суду, договір дарування є одностороннім правочином і може визнаватись дійсним в разі його нікчемності лише на підставі ст. 219 ЦК України. Очевидно, що суд в даному випадку не розмежовував поняття «односторонній правочин» та «односторонній договір», а ототожнював їх. Це призводить також і до висновку, що суд знайшов підстави ототожнити поняття «правочин» і «договір» [42].

Положення про односторонні правочини, аналогічні тим, що містить ст. 202 ЦК України, закріплені в ст. 155 ЦК Російської Федерації та ст. 155 ЦК Республіки Білорусь. Вони також передбачають можливість виникнення з одностороннього правочину обов'язків у іншої особи, якщо це обумовлено угодою сторін. Проте юридичній літературі бракує науково-практичних коментарів, проілюстрованих прикладами відповідних правовідносин, що свідчить лише на користь думці про суперечливість розглядуваних правових положень. Російські цивілісти, назвавши відповідні односторонні правочини «односторонньо зобов'язуючими», обережно спрямували думку в такому напрямку. На їх погляд, прикладом відповідних відносин може бути одностороння відмова замовника від виконання договору підряду, яка викликає обов'язок підрядника припинити виконання робіт і надає йому право на компенсацію збитків. Тобто, одностороннім правочином є одностороння дія, заснована на договорі, яка може змінювати або припиняти цивільні правовідносини. Розвиваючи цю думку, можна стверджувати, що одностороннім правочином, який викликає обов'язки у іншої особи в силу домовленості з нею є, наприклад, заява про розірвання договору, оскільки можливість розірвання договору в такий спосіб передбачена договором; повернення непридатного для споживання товару, якщо це обумовлено договором купівлі-продажу чи поставки; направлення довірителю повіреним звіту, що згідно договору є підставою для оплати послуг повіреного тощо.

Однак, ці міркування не дозволяють подолати протиріччя, закладене в існуючому нормативному визначенні одностороннього правочину. Оскільки, з іншого боку, всі ці односторонні дії можливі і тягнуть юридичні наслідки лише тому, що є попередньо погодженими сторонами відповідного договору (підряду, купівлі-продажу, поставки, доручення тощо) і таке погодження надає їм якості дво- чи багатостороннього правочину [42].

З метою розмежування одностороннього правочину та одностороннього договору пропонуємо внести зміни до абз. 3 ч. 3 ст. 202 ЦК України, а саме словосполучення «або за домовленістю з цими особами» з абзацу виключити.

Відмова від правочину так само, як і правочин, є вольовою дією і тому має бути усвідомлена. Законодавець вирізняє відмову від одностороннього та дво- і багатостороннього правочину. Відмова від одностороннього правочину – це скасування (відкликання) особою, яка його вчинила, правового результату, що настав внаслідок його вчинення. Так, заповідач має право у будь-який час скасувати заповіт (ч. 1 ст. 1254 ЦК); особа, що видала довіреність, може у будь-який час скасувати довіреність або передоручення (ч. 1 ст. 249 ЦК); особа, яка подала заяву про прийняття спадщини нотаріусу, може відкликати її протягом строку, встановленого для прийняття спадщини (ч. 5 ст. 1269 ЦК); відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, передбаченого для її прийняття (ч. 6 ст. 1273 ЦК). За своєю суттю відмова від одностороннього правочину – це також односторонній правочин, але спрямований на припинення прав та обов'язків, що виникли з попереднього правочину, і встановлення нових прав і обов'язків [58, 230].

Отже, якщо правочин односторонній, тобто його вчинення відбувалося за волею однієї особи, немає жодних перешкод у тому, щоб цю волю змінити на протилежну, відмовившись від правочину. Адже особа не зв'язана ні з ким і може поводитися в цьому питанні абсолютно вільно. Це є загальним правилом. Однак ч. 1 ст. 214 ЦК України визначає, що законом може встановлюватися інше. Насамперед це буває тоді, коли односторонній правочин, від якого

відмовляється особа, що його вчинила, щільно пов'язаний з двостороннім правочином. Так, згідно з ч. 1 ст. 249 ЦК України дозволяється скасування довіреності, що за своєю сутністю є відмовою від правочину особи, яка видала довіреність. У свою чергу, можлива й відмова представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю (п. 3 ч. 1 ст. 248 ЦК України). Втім, ч. 3 ст. 250 ЦК України забороняє представнику відмовлятися від вчинення дій, які були визначені довіреністю, якщо ці дії були невідкладними або такими, що спрямовані на запобігання завданню збитків особі, яку він представляє, чи іншим особам. Ще одним прикладом відмови від одностороннього правочину є право заповідача в будь-який час скасувати заповіт (ч. 1 ст. 1254 ЦК України) [52].

Кожен правочин, в тому числі і односторонній, створює певні правові наслідки. Наслідки вчинення правочину не є лише сферою цивільного права, оскільки відбувається постійне проникнення публічних «ноток» до приватноправових відносин. Як приклад, можна навести нотаріальне посвідчення довіреності, коли особа, підготувавши даний документ, повинна сплатити державі податок. Т.В. Бобко наслідки вчинення правочину, що перебувають за межами цивільних прав і обов'язків поділяє на:

- 1) фіскальні (податкові), коли вчинення певних правочинів тягне за собою виникнення обов'язку визначення, розрахунку, сплати та контролю за сплатою податків і зборів;
- 2) повідомлювані – вчинений правочин потребує повідомлення про нього відповідних органів (органів опіки і піклування, податкових органів тощо). Повідомлювані наслідки правочину можна поділити на:
 - а) повідомлення про факт укладання правочину;
 - б) повідомлення про зміст правочину;
 - в) повідомлення і про факт укладання, і про зміст правочину.

За джерелом встановлення повідомлювані наслідки можуть бути таких видів:

3. встановлені самим правочином;
4. встановлені іншим правочином;
5. встановлені актом юридичної особи або її установчим документом;
6. встановлені актом цивільного законодавства;
7. встановлені актами законодавства іншої галузевої належності;
8. наслідки облікові – відображення правочину як операції у бухгалтерському обліку, інших визначених законодавством видах обліку [18, 60-62].

До правовідносин, які виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні правила про зобов'язання та договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину (ч. 5 ст. 202 ЦК) [4]. Так як, за загальним правилом, односторонні правочини створюють обов'язки тільки для особи, що його вчинила, до неї можуть бути застосовані лише положення, які належать до боржників у зобов'язаннях. Так само до одностороннього правочину не можуть застосовуватися правила щодо виконання обов'язку боржника третьою особою.

Якщо відмовою від одностороннього правочину порушено права іншої особи, останні підлягають захисту відповідно до правил, що містяться у главі 3 ЦК України. Відмова від правочину повинна згідно з ч. 3 ст. 214 ЦК вчинятися такій самій формі, у якій правочин було вчинено, а правові наслідки цієї відмови визначаються домовленістю сторін або законом. Наприклад, ст. 1009 ЦК визначає наслідки припинення договору доручення. Згідно з нею, якщо договір доручення припинено до того, як доручення було повністю виконане повіреним, довіритель повинен відшкодувати останньому заподіяні при виконанні доручення витрати, а якщо повіреному належить винагорода, також виплатити йому винагороду відповідно до виконаної роботи. Скасування довірителем доручення та відмова від його виконання повіреним не є підставою для відшкодування збитків, завданих другій стороні, крім випадків, що

передбачають дії повіреного як комерційного представника, а так само, крім випадків відмови повіреного в умовах, коли довіритель позбавлений можливості інакше забезпечити свій інтерес, а також відмови від виконання договору, що передбачає дії повіреного як комерційного представника [58, 230].

1.2. Загальна характеристика односторонніх правочинів

Для глибокого розуміння правової природи односторонніх правочинів необхідно дослідити їх характерні ознаки, класифікацію та умови дійсності.

Основні ознаки, які властиві одностороннім правочинам дозволяють відмежовувати їх від інших юридичних фактів. Односторонні правочини характеризуються наступними ознаками:

– Односторонній правочин є завжди вольовим актом. Зазначена ознака відрізняє даний правочин від інших юридичних фактів, подій, які настають або ні незалежно від волі інших осіб. Для того, щоб людина вчинила правочин (виразила свою волю ззовні) необхідно проходження трьох стадій:

1. виникнення у особи потреб та усвідомлення, якими саме способами ці потреби будуть задоволені;
2. здійснення вибору способу, яким особа буде задовольняти потреби;
3. прийняття рішення про вчинення правочину.

Необхідно відрізнити волю і волевиявлення особи. Воля є внутрішнім бажанням особи щодо вчинення правочину і вона ніяким чином не може мати наслідком виникнення, зміну або припинення цивільних прав і обов'язків. Про волю особи можна взнати по зовнішньому прояву волі – волевиявленні. При вчиненні правочину важливим є наявність і волі і волевиявлення, оскільки від цього залежатиме дійсність одностороннього правочину.

– Односторонній правочин є дією, яка спеціально спрямована на досягнення певного правового результату, а саме на набуття, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

В односторонньому правочині, як і в інших правочинах, розрізняють:

1. **ціль (підставу) правочину.** Ціль правочину – це намір осіб, що вчинюють правочин, досягти правового результату, ним передбаченого. Типова для даного виду правочинів правова ціль, заради якої він вчиняється, йменується в науці підставою правочину (кауза). Остання повинна бути законною і здійсненою;
2. **правовий результат.** Правовий результат – юридичні наслідки, що виникають у суб'єктів при вчиненні правочину (наприклад, виникнення права у спадкоємців на майно за заповітом). Для правочину, який було виконано, характерним є те, що ціль і правовий результат збігаються. Не можуть співпадати ціль і правовий результат у випадках, зокрема, коли у вигляді правочину вчинюються неправомірні дії (наприклад, при вчиненні фіктивного правочину);
3. **мотив, за яким він вчиняється.** Мотив правочину – це психологічна підстава його вчинення, але він знаходиться поза межами правочину. Мотив лише дає відповідь: чому саме особа вчинює правочин. За загальним правилом, мотив, за котрим вчинено правочин, юридичного значення не має, і лише в умовних правочинах сторони за згодою можуть надавати йому правове значення. У цих випадках мотив стає умовою, тобто елементом змісту умовного правочину [58, 216].

– Односторонній правочин є дією рівного суб'єкта цивільних правовідносин. С.І. Максимов звертає увагу на те, що, урівнюючи всіх по формальному принципу, право виявляється умовою реалізації людських здібностей саме тим, що віддає їх реалізацію на особистий розсуд громадян. В цьому смислі формальна рівність виступає гарантом людської унікальності. Реальні індивіди можуть не володіти якостями автономного суб'єкта, але право у відповідності зі своєю сутністю презюмує ці якості кожній людині («будь-якій») [40, 247]. Односторонні правочини за цією ознакою є волевиявленням осіб будь-якої форми власності – державної, приватної,

комунальної, тощо, які, вступаючи у цивільні правовідносини, урівнюються за формальним принципом. Дані правочини слід відрізнити від інших дій, які мають на меті реалізацію владних повноважень зазначених суб'єктів (наприклад акти органів державної влади, органів місцевого самоврядування);

– Односторонній правочин є правомірною дією. Дана ознака вказує на те, що правочин є юридичним фактом, який має такі наслідки, яких бажає особа, яка вчиняє односторонній правочин.

– Односторонній правочин є безвідплатним. Односторонні правочини завжди є безвідплатними, що передбачається характером правовідносин, що виникають внаслідок вчинення даного правочину. Безвідплатність вказує на волю однієї сторони, в той час як відплатність вказуватиме на волевиявлення ще однієї сторони і, відповідно на двосторонній характер правовідносин.

Односторонні правочини в залежності від характеру та обсягу створюваних ними прав та обов'язків мають різну класифікацію.

Таш'ян Р.І. пропонує наступну класифікацію односторонніх правочинів:

1. уповноважуючі та зобов'язуючі. Зі змісту ч. 3 ст. 202 ЦК України, в якій зазначається, що «односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила» та ч. 4 ст. 202 ЦК України – «односторонній правочин може створювати обов'язки для інших осіб лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами» [4], зрозуміло, що особа, яка вчиняє односторонній правочин, за загальним правилом, цим створює обов'язок тільки для себе. Для третьої особи вчиненим правочином можуть бути створені тільки права. Разом з тим, внаслідок її домовленості з іншою особою, або у випадках, прямо встановлених законом, обов'язок може виникнути й в інших осіб. Відповідно до презумпції правомірності, особа, яка має на меті створення для себе певного обов'язку, може вчинити будь-який правочин, який не суперечить цивільному законодавству, моральним засадам суспільства, тощо. Якщо ж вона має намір покласти обов'язок на іншу особу, зобов'язати її до вчинення певних дій або їх утримання, управомочена особа

повинна діяти лише у рамках законодавства. Прикладом уповноважуючого правочину є складення особою заповіту на користь іншої особи. Прикладом зобов'язуючого правочину передбачене ст. 1238 ЦК України положення, згідно з яким на спадкоємця, до якого переходить житловий будинок, квартира або інша будівля, заповідач має право покласти обов'язок надати іншій особі право користування ними;

2. такі, що потребують і не потребують сприйняття іншими особами. Під сприйняттям одностороннього правочину слід розуміти доведення його до свідомості іншої особи (інших осіб). Сприйняття, як акт пізнавальний, суттєво відрізняється від прийняття, як акту вольового, волевиявлення. Наприклад, подання роботи на конкурс є одностороннім правочином, що потребує сприйняття його адресатом. Доки адресат (особа, яка оголосила конкурс) не отримає роботу конкурсанта, подання роботи не може викликати правові наслідки [55, 219]. До правочинів, що не потребують сприйняття, відносяться такі правочини, що породжують правові наслідки для певних осіб (для невизначеного кола осіб), незалежно від сприйняття цими особами. До таких правочинів слід віднести, наприклад, заповіт, що встановлює права на прийняття спадщини також і на користь спадкоємців, які не знають про нього чи його зміст. Так, чинний ЦК України передбачає можливість складання секретного заповіту, зміст якого залишається невідомим до відкриття спадщини (ст. ст. 1249, 1250 ЦК України). Таш'ян Р.І. наголошує, що значення даної класифікації полягає в тому, що «залежно від того, чи потребує односторонній правочин сприйняття іншими особами, залежить момент, коли він починає викликати юридичні наслідки» [55, 220];

3. правоутворюючі, правозмінюючі й правоприпиняючі. Правоутворюючі односторонні правочини призводять до виникнення цивільних прав (у випадках, встановлених законом обов'язків). Правозмінюючі правочини мають наслідком зміну вже існуючих прав та/або обов'язків. Правоприпиняючі односторонні правочини вчиняються з метою припинення прав та/або

обов'язків, які виникли раніше. С.С. Алексєєв зазначав, що ця класифікація є розповсюдженням загального поділу юридичних фактів і виконує функцію певної систематизації односторонніх правочинів [15, 60].

4. основні та допоміжні. В даний критерій покладено характер юридичних наслідків вчиненого правочину. Основний односторонній правочин має наслідком виникнення прав та /або обов'язків у особи, яка його вчинила або у третьої особи. Додатковий односторонній правочин має допоміжний характер і є елементом юридичного складу. Він здійснюється для реалізації вже існуючого правовідношення [55, 218].

5. Крім того, в залежності від моменту, з якого односторонній правочин вважається укладеним, він може бути консенсуальним та реальним. Звичайно, даний поділ односторонніх правочинів дещо відрізняється від двосторонніх та багатосторонніх правочинів, оскільки в них момент укладення правочину залежить від моменту досягнення згоди між сторонами. В односторонньому правочині віднесення правочину до консенсуального чи реального залежить від моменту виникнення зобов'язання у сторін. Наприклад, реальність або консенсуальність договору дарування залежить від того, чи укладення договору та передача права власності відбувається в одночасно чи ні. Отже, консенсуальним односторонній правочин буде тоді, коли зобов'язання, ним породжене, виникає з моменту його здійснення. А реальним у випадку, коли для зобов'язання необхідно ще й передача певної речі.

6. Імперативно та диспозитивно фідучіарні правочини. Односторонні правочини часто носять фідучіарний характер (доручення), який зумовлений на особливій довірі між особами даних правовідносин. Сутність даного різновиду одностороннього правочину в тому, що особа, у якої виникають права внаслідок вчиненого іншою особою (довірителем, спадкодавцем) одностороннього правочину користується особливою довірою. Зміст такої довіри може полягати у прийнятті для подальшого користування майна, що належало дарувальнику або спадкодавцю, у здійсненні особою прав та

виконанні обов'язків від імені особи-довірителя. Фидуціарні односторонні правочини у свою чергу за ступенем наявності довіри можуть бути класифіковані на імперативно довірчі та диспозитивно довірчі. Наприклад, імперативно довірчим може бути доручення, видане одній особі (у функціональні обов'язки якої входить одержання заробітної плати, належної іншим особам) від кількох осіб щодо одержання належної їм заробітної плати. Диспозитивно довірчим є, наприклад, доручення, видане, наприклад, одним братом іншому для вчинення правочинів від свого імені.

При укладенні будь-якого з названих видів односторонніх правочинів повинні бути дотримані умови їх дійсності. Дійсність правочину – це визнання за ним властивостей, належних юридичному факту, що породжує правовий наслідок, до якого при вчиненні правочину прагнули його суб'єкти. Для того, щоб односторонній правочин визнавався дійсним, необхідно, щоб він відповідав визначеній законом сукупності вимог, перш-за-все загальним умовам дійсності правочину, визначеним ст. 203 ЦК України. Необхідними для дійсності одностороннього правочину є наступні умови:

1. Зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам.

2. Особа, яка вчиняє правочин, повинна мати необхідний обсяг цивільної дієздатності.

3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі.

4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом.

5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним.

6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [4].

1. Зміст правочину не може суперечити ЦК України, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. Змістом одностороннього правочину є сукупність умов, які сформульовані однією стороною. Згідно зазначеної умови дійсності правочину, дії особи при вчиненні правочину не повинні суперечити нормам цивільного законодавства, зокрема ЦК України, інтересам і моральним засадам суспільства, інтересам держави. Слід звернути увагу на те, що в Україні спостерігається збільшення впливу держави в особі її державних органів на цивільно-правові відносини. Активний розвиток приватної сфери, який спостерігався ще декілька років назад, зараз практично «задавлюється» прийняттям норм, які нівелюють особливо важливий для розвитку приватних відносин інститут права власності. Досить часто під прикриттям норм, які так би мовити захищають суспільні інтереси або загальні державні інтереси, лобіюються інтереси окремих осіб. Як приклад можна навести п. 6 ч. 1 ст. 346 ЦК України, в якій йдеться про примусове відчуження земельних ділянок приватної власності, інших об'єктів нерухомого майна, що на них розміщені, з мотивів суспільної необхідності. У випадку заповіту нерухомого майна, яке підлягає примусовому відчуженню, особа-заповідач повинна враховувати відповідні норми, які обмежують її абсолютне право власності. Крім того, учасником цивільних правовідносин ст. 2 ЦК України є держава. Умова дійсності одностороннього правочину, втім як і інших правочинів, ставиться в залежність від одного з «формально рівних» учасників цивільних правовідносин, що обмежує право одного учасника за рахунок іншого, взагалі нівелюючи один із основних правових принципів.

2. Особи, які вчиняють правочин, повинні мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. Даною умовою дійсність одностороннього правочину ставиться в залежність від обсягу дієздатності особи. За ЦК України фізичні особи мають наступні обсяги дієздатності:

– часткова дієздатність (до 14 років);

- неповна дієздатність (у віці від 14 до 18 років);
- повна дієздатність (від 18 років, а також до досягнення 18 років у разі реєстрації шлюбу, запису особи батьком або матір'ю дитини, якщо особа працює за трудовим договором або бажає займатися підприємницькою діяльністю);
- обмежена дієздатність обмеження особи у дієздатності відбувається за рішенням суду на підставі відповідної заяви, якщо особа страждає на психічний розлад, який істотно впливає на її здатність усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними; якщо вона зловживає спиртними напоями, наркотичними засобами, токсичними речовинами, азартними іграми тощо і тим ставить себе чи свою сім'ю, а також інших осіб, яких вона за законом зобов'язана утримувати, у скрутне матеріальне становище (ст. 36 ЦК України);
- відсутність дієздатності (фізична особа може бути визнана судом недієздатною, якщо вона внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу не здатна усвідомлювати значення своїх дій та (або) керувати ними (ст. 39 ЦК України).

В залежності від виду дієздатності особа має відповідний обсяг прав щодо вчинення односторонніх правочинів. Але в більшості випадків для вчинення односторонніх правочинів необхідним є повний обсяг дієздатності. Що стосується юридичних осіб, то вони з моменту створення мають повну цивільну дієздатність і право на вчинення односторонніх правочинів відповідно до свого правового статусу.

3. Відповідність волі особи та її волевиявлення. Для вчинення одностороннього правочину важливим є, щоб зовнішнє волевиявлення особи відповідало її внутрішній волі. Якщо має місце відсутність одного із цих елементів, односторонній правочин є недійсним (нікчемним) або його недійсність може бути за заявою заінтересованої особи визнано недійсним (оспорюваний правочин). Невідповідність внутрішньої волі і зовнішнього

волевиявлення може бути результатом вчинення одностороннього правочину під впливом насильства, обману, помилки та ін.

4. Відповідність форми правочину закону. Волевиявлення особи щодо вчинення одностороннього правочину може бути здійснено усно або в письмовій формі. Односторонній правочин, для якого законом не встановлена обов'язкова письмова форма, вважається вчиненим, якщо поведінка особи засвідчує її волю до настання відповідних правових наслідків. Усно можуть вчинятися односторонні правочини, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність. Відповідно до ст. 207 ЦК України односторонній правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в документі, у листі, телеграмі; якщо воля сторони виражена за допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку; якщо він підписаний його стороною [4]. ЦК України (ст. 208) також визначено, які саме правочини, в тому числі і односторонні, належить вчиняти у письмовій формі. Це: правочини між юридичними особами; правочини між фізичною та юридичною особою (крім тих, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність); правочини фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова [4]. Односторонній правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає нотаріальному посвідченню лише у випадках, встановлених законом (наприклад, дарування (пожертва) нерухомої речі, валютних цінностей на суму, яка перевищує п'ятдесятикратний розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян (ст.

719 ЦК України). У випадках, передбачених ст. 40 Закону України «Про нотаріат», до нотаріально посвідчених прирівнюються заповіти та доручення, посвідчені відповідними посадовими особами (лікарями, каштанами суден, начальниками експедицій, командирами військових частин тощо) [6].

Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється нотаріусом або іншою посадовою особою, яка відповідно до закону має право на вчинення такої нотаріальної дії, шляхом вчинення на документі, в якому викладено текст правочину, посвідчувального напису. Нотаріальне посвідчення може бути вчинене на тексті лише такого одностороннього правочину, який відповідає загальним вимогам, встановленим ст. 203 ЦК України. Крім того, будь-який односторонній правочин на вимогу фізичної або юридичної особи може бути нотаріально посвідчений (ст. 209 ЦК України) [4].

5. Реальне настання правових наслідків, зумовлених одностороннім правочином. Односторонній правочин обов'язково має бути спрямований на реальне настання наслідків (правового результату), що ним обумовлені. В іншому випадку такий правочин є недійсним.

6. Відповідність односторонніх правочинів, що вчиняються батьками (усиноулювачами), правам й інтересам їх малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних дітей. Батьки (усиновлювач), вчиняючи односторонні правочини, повинні дбати про інтереси своїх малолітніх, неповнолітніх (непрацездатних) дітей, покращувати, якщо це можливо, їх матеріальний стан, сприяти їх розвитку. Односторонні правочини, які ними вчиняються, не можуть суперечити правам та інтересам їх дітей. «Хоча усі діти, у тому числі малолітні та непрацездатні, за життя батьків (усиновлювачів) не мають ніяких прав на їх майно, законодавець підкреслює, що батьки (усиновлювачі) при вчиненні будь-яких правочинів повинні враховувати права та юридичні інтереси своїх дітей. До цього їх спрямовує не тільки Конвенція про права дитини [1]. Згідно з нею в усіх діях щодо дітей незалежно від того, коли вони здійснюються, першочергова увага повинна приділятися якнайкращому забезпеченню

інтересів останніх. Про це також йдеться у Законі України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001р. [7]. Таким чином, така вимога є різновидом загальної вимоги про те, що зміст правочину не може суперечити вимогам закону і моральним засадам суспільства, все ж ЦК України надає їй самостійного значення з урахуванням необхідності захисту прав та інтересів саме дітей як найменш захищених суб'єктів правовідносин [58, 222-223].

Про необхідність додержання умов дійсності правочину свідчить рішення господарського суду міста Севастополя від 10 вересня 2008 року у справі за позовом ВАТ «Севастопольський морський завод», яке звернулось до суду з позовною заявою до ТЗОВ «Портинвест» про визнання недійсним одностороннього правочину про відмову, оформленою листом голови правління – президента ВАТ «Севастопольський морський завод» Череватим Анатолієм Олександровичем, від права постійного користування земельною ділянкою, орієнтовною площею 0,30 га. Позовні вимоги обґрунтовані тим, що відповідач вчинив правочин без достатнього обсягу дієздатності голови Правління, тобто без попереднього узгодження зі Спостережною Радою, голова Правління діяв з перевищенням повноважень, в порушення інтересів юридичної особи. Під час розгляду справи суд дійшов висновку, що органом управління, який має достатній обсяг дієздатності щодо вчинення від імені ВАТ «СМЗ» правочинів щодо відчуження прав на земельні ділянки є Правління за умови отримання попередньої письмової згоди Спостережної Ради ВАТ «Севастопольський морський завод». В свою чергу, спірний правочин був вчинений одноособово Головою Правління-Президентом ВАТ «СМЗ» без попереднього погодження Спостережною Радою, що є підставою для визнання його недійсним відповідно до статті 215 ЦК України, як правочин вчинений особою без достатнього обсягу дієздатності. Тільки у випадку, коли орган, який представляє юридичну особу діє в інтересах юридичної особи добросовісно і розумно та не перевищує своїх повноважень волевиявлення під час вчинення правочину буде відповідати внутрішній волі юридичної особи. Однак, в даному

випадку суд дійшов висновку, що вказаний правочин порушує права та законні інтереси ВАТ «Севастопольський морський завод», і не відповідає його внутрішній волі. Оскільки відповідач скористався правовими наслідками цієї відмови у власних інтересах, тому позов було задоволено в повній мірі, а саме – односторонній правочин було визнано недійсним [13].

Висновки до Розділу 1

Серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків окреме місце займають односторонні правочини – правомірні дії, спрямовані на конкретний правовий результат. Одностороннім правочинам, як одному із видів правочинів притаманні наступні ознаки: спрямованість на певний правовий результат (дія особи, яка не призвела до встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків не є правочином); опосередкування майнових відносин (оскільки немайнові відносини не мають економічного підґрунтя, правочини не можуть їх опосередковувати); при вчиненні правочину зовнішньому волевиявленню має відповідати внутрішня воля особи, яка вчиняє юридичну дію; правомірність одностороннього правочину; безвідплатність.

Одностороннім правочином є дія особи, яка може бути представлена однією або кількома особами. За загальним правилом односторонній правочин створює обов'язок тільки для сторони, яка його вчинила, однак, у випадках, встановлених в законі він може створювати обов'язок і для інших осіб або мати значення для інших осіб.

Односторонні правочини в залежності від характеру та обсягу створюваних ними прав та обов'язків мають різну класифікацію. Їх можна поділити на: уповноважуючі та зобов'язуючі; такі, що потребують і не потребують сприйняття іншими особами; правоутворюючими, правозмінюючими та правоприпиняючими; основні та допоміжні; консенсуальні та реальні; імперативно та диспозитивно фідучіарні.

РОЗДІЛ 2.

ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ОКРЕМИХ ВИДІВ

ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ

Односторонні правочини можуть вчинятися майже в усіх сферах цивільних відносин. У сфері відносин власності односторонніми правочинами є: виготовлення речі; заволодіння дарами природи; знищення речі; відмова від права власності на річ; заповіт; прийняття спадщини; відмова від спадщини. У сфері договірних відносин односторонніми правочинами є: сплата боргу; відмова від прийняття речі, виготовленої невідповідно до договору; прощення боргу; відмова від договору; притримання перевізником вантажу до внесення плати за перевезення. У недоговірних відносинах одностороннім правочином є: притримання худоби, яка потрапила посіви, до моменту відшкодування шкоди її власником; відшкодування потерпілому матеріальної та моральної шкоди [46, 118]. Кращому розумінню правового режиму односторонніх правочинів сприятиме детальний аналіз найбільш поширених видів односторонніх правочинів, спрямованих на виникнення, зміну і припинення цивільних прав та /або обов'язків.

2.1. Односторонні правочини у сфері спадкування

Серед односторонніх правочинів все більшого поширення набуває заповіт. Правове значення заповіту полягає в тому, що він є єдиним для фізичної особи способом розпорядитися своїм майном на випадок смерті. Заповіт – особливий вид правочину, за яким правові наслідки пов'язують із фактом смерті особи. Одночасно заповіт виступає юридичним фактом, який поряд з іншими елементами юридичного складу породжує виникнення спадкового правовідношення. До того ж заповіт не може бути підставою виникнення обов'язків спадкоємців перед спадкодавцем за життя останнього. Складаючи

заповіт, особа має право охопити заповітом як права та обов'язки, які їй належать на момент складення заповіту, а також ті права і обов'язки, які можуть належати цій особі у майбутньому [37, 39-40]. Невипадково у Гл. 3 п. 1.5 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України визначено, що при посвідченні заповіту від заповідача не вимагається подання доказів, які підтверджують його право на майно, що заповідається [12]. Крім того, заповідач має право скласти заповіт як щодо всієї спадщини, так і її частини.

При укладенні заповіту спадкодавцем вчиняється дія, спрямована на правовий результат – встановлення для спадкоємців прав та обов'язків.

Заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок її смерті. Заповіт є одностороннім правочином, оскільки виражає волю однієї сторони. Він має наступні ознаки, які є характерними для нього:

- заповіт є одностороннім правочином, який тісно пов'язаний з особою-заповідачем. Тісний зв'язок проявляється в тому, що складання заповіту є настільки особистою волею заповідача, що не допускається його складання за посередництвом представника;

- заповіт є дією однієї сторони, спрямованою на виникнення прав у спадкоємця. Він вважається дійсним тільки після вираження волі спадкодавця у встановленому законом порядку і в належній формі. Сповідання про заповіт спадкоємців або інших заінтересованих осіб є правом спадкодавця, який може як сповістити про це, так і не повідомити їх;

- обсяг переданих за заповітом прав має бути в межах обсягу прав спадкодавця. Заповідач може передати спадкоємцям за заповітом тільки ті права та обов'язки, які він має або буде мати на день смерті, інакше його воля не може бути виконана;

- правові наслідки заповіту можуть настати тільки у разі смерті заповідача. Оскільки заповіт є письмовим розпорядженням заповідача на випадок смерті, до її настання за цим документом його права та обов'язки не можуть перейти до спадкоємців. Потенційні спадкоємці та інші заінтересовані

особи не можуть оспорювати заповіт, оскільки він вступає в силу після смерті заповідача. До цього часу він не має законної сили.

Водночас заповіт не є умовним правочином. Та обставина, що він вступає в силу лише за наявності певного складу юридичних фактів, є основним положенням такого правочину, а не додатковою обставиною, від якої він буде залежати. Умовою є певна обставина, яка може настати, а може і не настати. Смерть людини неминуча, невідомий лише момент смерті.

В заповіті зазначаються місце і час його укладення, він підписується особисто заповідачем. Якщо громадянин внаслідок фізичної вади, хвороби або з інших поважних причин не може власноручно підписати заповіт, за його дорученням і в його присутності та в присутності нотаріуса заповіт може бути підписаний іншою особою [35].

Право на заповіт має особа, яка досягла 18 років. Крім того, згідно ЦК України (ст. 35), у визначених законом випадках (наприклад, якщо особа записана матір'ю або батьком дитини) особа може набути повної цивільної дієздатності до досягнення нею повноліття. Право на заповіт в цивільному праві називають тестаментоздатністю і вона є елементом цивільної дієздатності. Тестаментоздатність включає право на складання заповіту, право спадкувати за заповітом, право бути свідком при складанні заповіту. Слід зазначити, що, якщо особа, яка досягла 18 років, була визнана обмеженою у дієздатності або її визнано недієздатною, – вона стає нетестаментоздатною. Для складання заповіту має значення, чи була особа тестаментоздатною на момент складання заповіту. Якщо на момент його складання вона була обмежена у дієздатності, то такий заповіт може бути визнаний недійсним за заявою заінтересованої особи. Якщо ж вона була визнана недієздатною, то такий заповіт є нікчемним. Інший випадок, якщо особа на момент складання заповіту мала повну цивільну дієздатність, а потім її було обмежено або визнано недієздатною. В такому випадку заповіт є дійсним і має юридичну силу. Зазначені правила мають значення, оскільки вплив різноманітних чинників,

якими можуть бути систематичне вживання алкоголю, наркотиків, погіршення психічного здоров'я, не дозволяють особі повною мірою виразити свою внутрішню волю (бажання) у заповіті.

Заповідач має право:

– призначити своїми спадкоємцями одну або кілька фізичних осіб, незалежно від наявності у нього з цими особами сімейних, родинних відносин, а також інших учасників цивільних відносин (ч. 1 ст. 1235 ЦК України);

– без зазначення причин позбавити права на спадкування будь-яку особу з числа спадкоємців за законом. У цьому разі ця особа не може одержати право на спадкування (ч. 2 ст. 1235 ЦК України);

– охопити заповітом права та обов'язки, які йому належать на момент складення заповіту, а також ті права та обов'язки, які можуть йому належати у майбутньому (ч. 1 ст. 1236 ЦК України);

– скласти заповіт щодо усієї спадщини або її частини (ч. 2 ст. 1236 ЦК України);

– зробити у заповіті заповідальний відказ. Відказоодержувачами можуть бути особи, які входять, а також ті, які не входять до числа спадкоємців за законом. Предметом заповідального відказу може бути передання відказоодержувачеві у власність або за іншим речовим правом майнового права або речі, що входить або не входить до складу спадщини (ст. 1237 ЦК України);

– зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій немайнового характеру, зокрема щодо розпорядження особистими паперами, визначення місця і форми здійснення ритуалу поховання (ч. 1 ст. 1240 ЦК України);

– зобов'язати спадкоємця до вчинення певних дій, спрямованих на досягнення суспільно корисної мети (ч. 2 ст. 1240 ЦК України);

– обумовити виникнення права на спадкування у особи, яка призначена у заповіті, наявністю певної умови, як пов'язаної, так і не пов'язаної з її

поведінкою (наявність інших спадкоємців, проживання у певному місці, народження дитини, здобуття освіти тощо) (ч. 1 ст. 1242 ЦК України);

– призначити іншого спадкоємця на випадок, якщо спадкоємець, зазначений у заповіті, помре до відкриття спадщини, не прийме її або відмовиться від її прийняття чи буде усунений від права на спадкування, а також у разі відсутності умов, визначених у заповіті (ч. 1 ст. 1244 ЦК України);

– встановити у заповіті сервітут щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів або іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб (ст. 1246 ЦК України);

– у будь-який час скасувати заповіт (ч. 1 ст. 1254 ЦК України);

– у будь-який час скласти новий заповіт (ч. 2 ст. 1254 ЦК України). При цьому, заповіт, який було складено пізніше, скасовує попередній заповіт повністю або у тій частині, в якій він йому суперечить;

– у будь-який час внести до заповіту зміни (ч. 5 ст. 1254 ЦК України).

Заповідач не має права позбавити права на спадкування осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині. Чинність заповіту щодо осіб, які мають право на обов'язкову частку у спадщині, встановлюється на час відкриття спадщини (ст. 1235 ЦК України) [4].

Скасування заповіту шляхом складання нового є остаточним, тобто заповіт, скасований пізнішим заповітом, не поновлюється, якщо пізніше складений заповіт також був з часом скасований шляхом подання заяви про це. Аналогічне правило діє і тоді, коли пізніший заповіт згодом буде визнаний недійсним. Винятком з цього правила є випадки, коли він був складений особою, яка в момент його складення не розуміла значення своїх дій та не здатна була ними керувати (ст. 225 ЦК України), або був складений під впливом насильства (ст. 231 ЦК України). Такий заповіт визнається недійсним, а чинність попереднього заповіту поновлюється.

У чинному законодавстві дістала підтримку висловлена свого часу деякими науковцями пропозиція щодо спрощеного порядку скасування заповіту, які обґрунтовували її тим, що, якщо певні посадові особи (наприклад головний лікар) мають право посвідчувати заповіти, то чому ж вони позбавлені права приймати заяви щодо скасування заповіту. Тобто, виникала досить парадоксальна ситуація: якщо особа в арктичній експедиції складала заповіт, який посвідчував начальник експедиції, то скасувати його вона могла лише звернувшись до нотаріуса, а не до особи, яка цей заповіт посвідчила.

Тому в п. 7 ст. 1254 ЦК законодавець цілком обґрунтовано сформулював правило: «Скасування заповіту, внесення до нього змін проводяться у порядку, встановленому цим Кодексом для посвідчення заповітів [4].

Якщо заповідач спересердя знищує заповіт, це ще не означає, що він втрачає свою юридичну силу. Екземпляр заповіту зберігається в справах нотаріальної контори, тож зацікавлені спадкоємці завжди мають можливість отримати його дублікат після смерті заповідача.

Заповідач, який вирішив змінити чи скасувати заповіт, повинен звернутися з відповідною заявою до нотаріальної контори. Справжність підпису заявника має бути нотаріально засвідчено. Може статися, що заповіт, яким було скасовано попередній, своєю чергою, визнано недійсним за підстав, пов'язаних з особою заповідача (не розумів значення своїх дій на момент укладання заповіту, був визнаний недієздатним). Питання щодо визнання в цьому випадку дійсним попереднього заповіту повинно вирішуватися позитивно, оскільки немає юридичного акта, за яким попередній заповіт скасовано чи змінено. Заповіт, скасований у зв'язку із складання нового заповіту, не поновлюється, якщо новий заповіт заповідач також скасував. Водночас, якщо заповіт, яким скасовано попередній заповіт, визнано в судовому порядку недійсним, то укладений раніше заповіт вважається дійсним.

При складанні заповідачем нового заповіту у вступній частині доцільно спеціально зазначати, що цей заповіт скасовує раніше укладений заповіт,

оскільки відповідно до п. 168 Інструкції нотаріус, якому в ході посвідчення заповіту стало відомо про наявність раніше скасованого заповіту, повинен повідомити про вчинену нотаріальну дію державний нотаріальний архів чи орган місцевого самоврядування, де зберігається примірник раніше посвідченого заповіту [35, 106-107].

Оскільки заповіт вважається особистим розпорядженням, кілька осіб скласти єдиного заповіту не можуть. Виняток складає заповіт подружжя щодо майна, яке належить йому на праві спільної сумісної власності (ст. 1243 ЦК України). Якщо відносно такого майна складено спільний заповіт подружжя, то в разі смерті одного з них його частка у праві спільної сумісної власності не входить до загальної спадкової маси, а переходить до іншого з подружжя. При цьому той з подружжя, хто пережив іншого, обмежений у праві розпорядження майном, яке є предметом заповіту, і відчужувати його будь-яким чином не може. Для виконання цієї вимоги нотаріус після смерті одного з подружжя накладає заборону відчуження майна, зазначеного в заповіті. Після смерті того з подружжя, хто пережив іншого, майно, яке є предметом заповіту подружжя, переходить до осіб, зазначених у заповіті. Отже право спадкування цього майна спадкоємці набувають лише після смерті обох з подружжя. Кожен з подружжя має право в будь-який час відмовитися від спільного заповіту, дотримуючись при цьому всіх правил щодо оформлення відмови від заповітів. Проте, оскільки заповіт був складений подружжям разом, то право на відмову може бути реалізоване лише коли живими є і дружина, і чоловік. Отже, після смерті одного з подружжя, другий з них не має права скасувати чи змінити цей заповіт [61].

Іноді мають місце випадки, коли заповіт потребує тлумачення. До смерті спадкодавця він має право на тлумачення приписів зазначеного документу. Після смерті право тлумачення переходить спадкоємцям. Правильно витлумачити зміст заповіту можливо, якщо він не має неточностей, суперечностей, вказує на чітко окреслену волю заповідача. Якщо ж однозначно

його витлумачити не уявляється можливим, особливо, якщо зміст заповіту викликає спір між спадкоємцями, заінтересованими особами, тлумачення здійснюється судом, який повинен звернути увагу на загальноприйняте значення слів і термінів, використовуючи однакове значення для всіх понять і слів. Якщо це не дає можливості з'ясувати зміст окремих частин заповіту, то їх зміст визначається порівнянням певної частини заповіту з іншими його частинами, усім його змістом і дійсними намірами заповідача. Спадкодавці та інші зацікавлені особи можуть навмисно тлумачити зміст правочину неоднозначно, захищаючи свої власні інтереси. В такому випадку звернення до суду з метою тлумачення заповіту є необхідним, оскільки це дасть можливість усунути суперечності між заінтересованими особами і виявити дійсну волю заповідача [14].

Закон пов'язує відкриття спадщини із двома юридичними фактами: біологічною смертю фізичної особи та оголошенням її померлою. Правові наслідки оголошення особи померлою прирівнюються до тих правових наслідків, які настають у разі смерті (ч. 1 ст. 47 ЦК України). Оголошення фізичної особи померлою є фікцією, тобто припущенням про настання смерті біологічної. Причини смерті спадкодавця або підстави оголошення його померлим правового значення для відкриття спадщини не мають. С. 12-13. Згідно зі ст. 1268 ЦК України спадкоємець за заповітом має право прийняти спадщину або не прийняти її [4]. Воля спадкоємця в даному випадку виражається прийняттям спадщини або не прийняттям її, що потребує вчинення відповідних дій, або утримання від них, що також може мати наслідком прийняття або не прийняття спадщини. Зазначені односторонні правочини потребують використання певних правових механізмів.

Спадкоємець, який має повну цивільну дієздатність і не поживав постійно із спадкодавцем на час відкриття спадщини, автоматично не може прийняти спадщину. Йому для прийняття спадщини необхідно подати відповідну заяву до нотаріальної контори. Якщо заява протягом встановленого законом строку

не буде подана, вважається, що спадкоємець спадщини не прийняв (ч. 1 ст. 1272 ЦК України). Отже, якщо спадкоємець, який не проживав із спадкодавцем на час відкриття спадщини, не бажає приймати спадщину, він за посередництвом утримання від необхідних для прийняття спадщини дій протягом встановленого законом строку, відмовляється від прийняття спадщини.

З аналізу ЦК України слідує, що спадкоємець може не набувати спадщину виражаючи свою волю через відмову від спадщини та неприйняття спадщини. Так, відмову від прийняття спадщини здійснює спадкоємець, який постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, малолітня, неповнолітня, недієздатна особа, особа, дієздатність якої обмежена. Неприйняття спадщини здійснює повнолітній дієздатний спадкоємець, який на час прийняття спадщини не проживав разом із спадкодавцем.

Якщо ж спадкоємець постійно проживав разом із спадкодавцем на час відкриття спадщини, то, відповідно до ч. 3 ст. 1268 ЦК України, він вважається таким, що прийняв спадщину. Для відмови, навпаки, особа повинна висловити свою волю шляхом подання відповідно заяви до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини (ч. 1 ст. 1273 ЦК України). Те ж саме стосується і осіб, які не мають повної цивільної дієздатності (малолітні, неповнолітні, обмежені у дієздатності та визнані недієздатними). Для того, щоб вони відмовилися від прийняття спадщини необхідно: для неповнолітньої особи або особи, дієздатність якої обмежена, відповідно, згода батьків (усиновлювачів) або піклувальника та органу опіки і піклування (ч. 2, 3 ст. 1273 ЦК України); для малолітньої особи або особи, визнаної недієздатною, в інтересах яких діють, відповідно, батьки (усиновлювачі), опікун – дозвіл органу опіки та піклування (ч. 4 ст. 1273 ЦК України) [4].

Існують ситуації, коли особа з тих чи інших причин не подала заяву про прийняття спадщини у встановлений законом строк. В такому випадку за згодою інших спадкоємців або за рішенням суду особа може набути право на подання такої заяви. Так, за позовом спадкоємця, який пропустив строк для

прийняття спадщини з поважної причини, суд може призначити йому додатковий строк, достатній для подання ним заяви про прийняття спадщини (ч.ч. 2, 3 ст. 1272 ЦК України). Реалізувати право на звернення до суду особа може за відсутності письмової згоди інших спадкоємців. Так, у п. 24 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30 травня 2008р. № 7 зазначено, що особа, яка не прийняла спадщину в установленій законом строк, може звернутися до суду з позовною заявою про визначення додаткового строку для прийняття спадщини відповідно до ч. 3 ст. 1272 ЦК України. Зазначене положення застосовується до спадкоємців, в яких право на спадкування виникло з набранням чинності ЦК України. Суди відкривають провадження в такій справі у разі відсутності письмової згоди спадкоємців, які прийняли спадщину, а також за відсутності інших спадкоємців, які могли б дати письмову згоду на подання заяви до нотаріальної контори про прийняття спадщини. Відповідачами у такій справі є спадкоємці, які прийняли спадщину. При відсутності інших спадкоємців за заповітом і за законом, усунення їх від права на спадкування, неприйняття ними спадщини, а також відмови від її прийняття відповідачами є територіальні громади в особі відповідних органів місцевого самоврядування за місцем відкриття спадщини [4].

Існують певні правила здійснення відмови від прийняття спадщини:

9. заява про відмову про прийняття спадщини має бути оформлена відповідним чином. Заява про прийняття спадщини та відмову від неї подається спадкоємцем особисто до нотаріальної контори за місцем відкриття спадщини (ч.1 ст. 1273 ЦК України, п. 3.3 Гл. 10 Порядку вчинення нотаріальних дій нотаріусами України);

10. спадкоємець за заповітом або законом може відмовитися від прийняття спадщини протягом строку, встановленого законом. Такий строк для прийняття спадщини становить шість місяців, який починається з часу відкриття спадщини. Якщо виникнення у особи права на спадкування залежить від

неприйняття спадщини або відмови від її прийняття іншими спадкоємцями, строк для прийняття нею спадщини встановлюється у три місяці з моменту неприйняття іншими спадкоємцями спадщини або відмови від її прийняття. Якщо ж строк, що залишився, менший як три місяці, він продовжується до трьох місяців (ст. 1270 ЦК України);

11. відмова від прийняття спадщини є безумовною і беззастережною (ч. 5 ст. 1273 ЦК України). Спадкоємець не може пояснювати відмову від прийняття спадщини або відмови від спадщини іншими спадкоємцями. Не може спадкоємець також відмовитися від прийняття частки спадщини, наприклад, від боргів спадкодавця;

12. відмова від прийняття спадщини може бути відкликана протягом строку, встановленого для її прийняття (ч. 6 ст. 1273 ЦК України). Особа, яка відмовилася від прийняття спадщини, може згодом змінити свою думку і виявити бажання щодо прийняття спадщини. Однак ЦК України для цього встановлено строк, що дорівнює строку прийняття спадщини;

13. відмова спадкоємця за заповітом від прийняття спадщини не позбавляє його права на спадкування за законом [33, 71].

Оскільки прийняття спадщини, а також відмова від прийняття спадщини є односторонніми правочинами, на них поширює свою дію ст. 203 ЦК України «Умови дійсності цивільно-правових правочинів». Підстави для визнання зазначених правочинів недійсними можуть бути здійснення правочину під впливом насильства, тяжкої обставини та ін.

2.2. Публічна обіцянка винагороди

Публічна обіцянка винагороди є одностороннім правочином, за яким особа, яка публічно обіцяла винагороду, зобов'язує себе у разі виконання заінтересованими особами необхідних умов, наданням матеріальних благ (немайнові блага за даним одностороннім правочином не можуть бути обіцяні).

Публічна обіцянка винагороди має на меті досягнення певного результату, яким може бути, наприклад, повернення загубленої речі або одержання необхідного проекту будівлі та ін. При оголошенні публічно обіцянки винагороди, має значення результат, якого хоче досягти особа, яка оголошує конкурс. Такий результат може бути як єдиним в своєму роді, так і зіставним за якістю. ЦК України за даним критерієм розрізняє:

– публічну обіцянку винагороди без оголошення конкурсу (ст. ст. 1144-1149 ЦК України). Згідно ст. 1144 ЦК України особа має право публічно пообіцяти винагороду (нагороду) за передання їй відповідного результату (передання інформації, знайдення речі, знайдення фізичної особи тощо). Обіцянка винагороди є публічною, якщо вона сповіщена у засобах масової інформації або іншим чином невизначеному колу осіб. У сповіщенні публічної обіцянки винагороди мають бути визначені завдання, строк та місце його виконання, форма та розмір винагороди;

– публічну обіцянку винагороди з оголошенням конкурсу (ст. ст. 1150-1157 ЦК України). Згідно ст. 1150 ЦК України фізична або юридична особа (засновник конкурсу) має право оголосити конкурс (змагання). Конкурс оголошується публічно через засоби масової інформації. Оголошення про конкурс може бути зроблено іншим чином [4].

Публічна обіцянка винагороди – це звернена до невизначеного кола осіб обіцянка майнової винагороди за досягнення обумовленого результату тому, хто досягне цього результату.

Обіцянка винагороди має юридичне значення лише за наявності таких ознак:

1) обіцянка винагороди має бути публічною, тобто бути сповіщеною у засобах масової інформації або іншим чином невизначеному колу осіб;

2) обіцянка винагороди повинна мати майновий характер, наприклад, сплата грошової суми, надання речі, туристичної путівки тощо;

3) умовою одержання винагороди є вказівка на результат, якого слід досягти для одержання винагороди (передання інформації, знайдення речі, знайдення фізичної особи тощо;

4) обіцянка винагороди повинна дати можливість встановити, хто її обіцяв [64].

Публічна обіцянка винагороди є одним із односторонніх умовних правочинів, оскільки особа, яка обіцяє винагороду, встановлює умови, від виконання яких залежить її отримання. Крім того, цей правочин за змістом ЦК України є строковим, на що вказує ст. 1146 ЦК України, де зазначається, що для виконання завдання може бути встановлений строк (термін). Якщо строк (термін) виконання завдання не встановлений, воно вважається чинним протягом розумного часу відповідно до змісту завдання [4]. Слід погодитися з думкою О. Новікової, яка звертає увагу на деякі неузгодженості ЦК України щодо строків, встановлених для виконання завдання. Вона зазначає, що, з одного боку, за ст. 1144 ЦК України у сповіщенні публічної обіцянки винагороди строк виконання завдання «має бути визначений», а, з іншого боку, за ст. 1146 цього ж Кодексу строк виконання завдання «може бути встановлений». Від однозначного врегулювання цього питання залежить юридичне значення публічної обіцянки винагороди за відсутності зазначення строку виконання завдання [44].

Для виникнення зобов'язання за зазначеним правочином недостатньо одного юридичного факту – обіцянки винагороди. В даному випадку має місце юридичний склад, який містить публічну обіцянку винагороди з оголошенням конкурсу або без нього та відгук на нього, який буде відповідати визначеним умовам. Однак це не значить, що зобов'язання між особами, яка оголосила конкурс і відгукнулася на нього, є договірним, укладенню якого передують оферта і акцепт. Тут має місце недоговірне зобов'язання, суб'єктами якого можуть бути фізичні та юридичні особи – кредитор і боржник. Боржником є особа, яка

обіцяє винагороду, а кредитором – особа, яка відгукнулася на обіцянку боржника.

Ю.П. Єгоров указує на особливості впливу одностороннього правочину з публічної обіцянки винагороди з оглошенням конкурсу на різні етапи регулювання. На відміну від правочинів, які фактом свого вчинення породжують безпосередньо правовідносини, для даного виду односторонніх правочинів для виникнення правовідносин необхідним є не одиночний факт, а складний юридичний. При цьому відбуваються послідовні односторонні правочини, які лише у своїй сукупності призводять до виникнення правовідносин [30, 251]. За своєю структурною побудовою даний юридичний склад належить до складів з послідовним накопиченням елементів, коли кожен наступний іде за попереднім. Конкурсні правовідносини охоплюють:

а) оголошення конкурсу як умовний основний односторонньо-уповноважувачий правочин, що зобов'язує засновника конкурсу видати переможцеві конкурсу винагороду;

б) надання учасниками конкурсу робіт засновникові як допоміжний односторонньо-зобов'язувачий правочин, що зобов'язує засновника провести їх оцінку, якщо вони задовольняють передбачені в оголошенні умови;

в) оціночне рішення, яким визначається переможець (переможці) конкурсу і яке є допоміжним односторонньо-уповноважувачим правочином.

Зазначені етапи розвитку розглядуваних конкурсних правовідносин, де ініціатива поперемінно переходить від засновника до учасника і знову до засновника, засвідчує, на нашу думку, досягнення єдиного результату – узгодження волевиявлення засновників, а в підсумку така діяльність дозволяє досягти правового результату – визначити переможця (переможців) конкурсу [32, 111]. І.В. Спасибо-Фатеева також підкреслює специфіку такого одностороннього правочину, як оголошення конкурсу. Внаслідок саме такого вираження волі однієї особи, з одного боку, смисл конкурсу полягає в тому,

щоб на запрошення особи, яка висловила свою волю, відгукнулися інші, бо інакше її намагання залишаться нереалізованими.

Тому, будучи одностороннім правочином, оголошення конкурсу є початком певного процесу по реалізації мети виразника волі [49, 40].

У юридичному складі, який включає в себе 2 односторонні дії, правочин, що виступає юридичною причиною здійснення другого правочину, створює можливість формування змісту правовідносин, які виникають за результатами їх здійснення. Другий правочин не лише створює цю можливість, а й фактом свого вчинення реалізує його [30, 252].

Розглядаючи розвиток правовідносин, що виникають унаслідок оголошення конкурсу, важко не помітити, що основний регламентуючий потенціал сконцентровано саме в такому односторонньому правочині, як оголошення конкурсу, який визначає умови проведення останнього (ст. 1151 ЦК України) [4]. Цей правочин започатковує конкурсні правовідносини й установлює права й обов'язки його сторін; інші ж односторонні юридичні дії змінюють або припиняють їх. Застосування критерію значення односторонніх правочинів як засобів індивідуального регулювання суспільних відносин дозволяє поділити їх на ті, що регламентують поведінку суб'єктів цивільного права в нормативно допустимих формах (установлюють характер, обсяг, зміст їх прав та обов'язків), і ті, які не наділені необхідною регламентуючою силою (схвалення оспорюваного двостороннього правочину, знищення власної речі тощо) [32, 57].

Зміст завдання, яке необхідно виконати у разі публічної обіцянки винагороди без оголошення конкурсу може стосуватися разової дії або необмеженої кількості дій одного виду, які можуть вчинятися різними особами. Особа, яка публічно обіцяла винагороду, має право змінити завдання та умови надання винагороди. Однак в цьому випадку, особа, яка приступила до виконання завдання, має право вимагати відшкодування збитків, завданих їй у зв'язку із зміною завдання. Якщо у зв'язку зі зміною умов надання винагороди

виконання завдання втратило інтерес для особи, яка приступила до його виконання до зміни умов, ця особа має право на відшкодування понесених нею витрат.

Виконання завдання і передання його результату має наслідком виникнення зобов'язання у особи, яка публічно обіцяла винагороду (нагороду), виплатити її. Якщо завдання стосується разової дії, винагорода виплачується особі, яка виконала завдання першою. Якщо таке завдання було виконано кількома особами одночасно, винагорода розподіляється між ними порівну (ст. 1148 ЦК України). Зобов'язання у зв'язку з публічною обіцянкою винагороди припиняються у разі:

- 1) закінчення строку для передання результату;
- 2) передання результату особою, яка першою виконала завдання. Особа, яка публічно обіцяла винагороду, має право публічно оголосити про припинення завдання. У цьому разі особа, яка понесла реальні витрати на підготовку до виконання завдання, має право на їх відшкодування (ст. 1149 ЦК України) [4].

Щодо публічної обіцянки винагороди з оголошенням конкурсу ЦК України встановлено наступні вимоги:

1. Конкурс (змагання) має право оголосити фізична або юридична особа (засновник конкурсу).
2. Конкурс оголошується публічно через засоби масової інформації. Оголошення про конкурс може бути зроблено іншим чином.
3. Засновник конкурсу має право запросити до участі в ньому персональних учасників (закритий конкурс).

Предметом конкурсу може бути результат інтелектуальної, творчої діяльності, вчинення певної дії, виконання роботи тощо. За результатами конкурсу видається нагорода (премія). Кількість призових місць, вид нагороди (сума премії) за кожне призове місце тощо визначаються в умовах

конкурсу. Предмет конкурсу, нагорода (премія), яка має бути виплачена переможцеві, є істотними умовами оголошення конкурсу.

Засновник конкурсу має право змінити його умови до початку конкурсу, а також відмовитися від його проведення, якщо проведення конкурсу стало неможливим за обставин, які від нього не залежать. У разі відмови засновника від проведення конкурсу з інших підстав учасник конкурсу має право на відшкодування витрат, які були ним понесені для підготовки до участі у конкурсі.

Переможцем конкурсу є особа, яка досягла найкращого результату. Переможець конкурсу визначається в порядку, встановленому засновником конкурсу. Результати конкурсу оголошуються в тому ж порядку, в якому його було оголошено. Переможець конкурсу має право вимагати від його засновника виконання свого зобов'язання у строки, встановлені умовами конкурсу. Якщо предметом конкурсу був результат інтелектуальної, творчої діяльності, засновник конкурсу має право подальшого їх використання лише за згодою переможця конкурсу. Засновник конкурсу має переважне право перед іншими особами на укладення з переможцем конкурсу договору про використання предмета конкурсу.

Ст. 1157 ЦК України акцентує увагу на тому, що у разі подання учасником конкурсу речі на конкурс право власності на річ у нього не припиняється. Умова конкурсу, за якою засновник конкурсу не повертає його учаснику річ, подану на конкурс, є нікчемною. Засновник конкурсу може залишити у себе річ, подану на конкурс, лише за згодою учасника конкурсу. Якщо учасник конкурсу протягом місяця від дня оголошення його результатів не пред'явив вимогу про повернення йому речі, поданої на конкурс, вважається, що засновник конкурсу має право подальшого володіння нею. Учасник конкурсу має право у будь-який час пред'явити вимогу про повернення йому речі, поданої на конкурс. Якщо річ, подана на конкурс, не була подарована засновникові конкурсу або куплена ним, він може набути право власності

на неї відповідно до ст. 344 ЦК України. Так, особа, яка добросовісно заволоділа чужим майном і продовжує відкрито, безперервно володіти нерухомим майном протягом десяти років або рухомим майном - протягом п'яти років, набуває право власності на це майно (набувальна давність), якщо інше не встановлено ЦК України [4].

3.3. Вчинення дій від імені та в інтересах інших осіб

Вчинення дій в інтересах інших осіб за дорученням. Не завжди особа має можливість здійснювати самостійно весь обсяг належних їй прав та обов'язків. Представництво є однією із форм, за допомогою якої удається можливим усунення юридичних (представництво малолітніх осіб за посередництвом законних представників: батьків, усиновлювачів, піклувальників) та фактичних (неможливість особи фактично перебувати відразу у декількох місцях для укладення необхідних їй договорів) перепон щодо реалізації належних правомочностей.

За ЦК України представництвом є правовідношення, в якому одна сторона (представник) зобов'язана або має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (ст. 237 ЦК України) [4]. Представник може бути уповноважений на вчинення лише тих правочинів, право на вчинення яких має особа, яку він представляє і не може вчиняти правочин, який відповідно до його змісту може бути вчинений лише особисто тією особою, яку він представляє. Також представник не може вчиняти правочин від імені особи, яку він представляє, у своїх інтересах або в інтересах іншої особи, представником якої він одночасно є, за винятком комерційного представництва, а також щодо інших осіб, встановлених законом. Ст. 239 ЦК України визначає правові наслідки вчинення правочину представником, якими є створення, зміна, припинення цивільних прав та обов'язків особи, яку він

представляє [4]. Представництво за довіреністю ґрунтується на договорі, а також може ґрунтуватися на акті органу юридичної особи.

Довіреністю є письмовий документ, що видається однією особою іншій особі для представництва перед третіми особами (ч. 3 ст. 244 ЦК України). В.Голобородько, досліджуючи питання можливості видачі довіреності кількома особами, яке залишається невирішеним, звертає увагу на наступне. Довіреність є одностороннім правочином, а, отже, на боці однієї сторони може бути як одна, так і декілька сторін. Крім того, представництво за довіреністю за ЦК України ґрунтується на договорі, який також передбачає участь на стороні довірителя однієї або кількох осіб. Разом з тим, за визначенням, наданим ч. 3 ст. 244 ЦК України, письмовий документ (доручення), може видаватися однією особою іншій особі. На думку В. Голобородько в даному випадку словосполучення «одна особа» вживається у зазначеній статті в наступному значенні:

- 1) довіреність – це «зовнішній» вираз відносин представництва, які існують між сторонами;
- 2) за довіреністю здійснюється представництво, яке ґрунтується на усному або письмовому договорі доручення (ч. 1 ст. 244 ЦК України);
- 3) довіреність – це письмовий документ, який видається поручителем – стороною усного або письмового договору доручення;
- 4) довіреність – це односторонній, а не одноосібний правочин;
- 5) словосполучення «одна особа» вживається в контексті ч. 3 ст. 244 ЦК України у значенні «окрема особа серед названих», щоб вирізнити одну особу (довірителя) від іншої (повіреного), а не в значенні кількості осіб [22].

Крім того, ст. 58 Закону України «Про нотаріат» визначає, що нотаріуси або посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, посвідчують доручення, складені від імені однієї або кількох осіб, на ім'я однієї або кількох осіб [6].

Форма довіреності повинна відповідати формі, в якій відповідно до закону має вчинятися правочин. З дефініції доручення зрозуміло, що форма довіреності не може бути усною, хоча правочини можуть вчинятися в усній формі. У письмовій формі належить видавати доручення на вчинення правочинів:

- 1) між юридичними особами;
- 2) між фізичною та юридичною особою, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;

- 3) фізичних осіб між собою на суму, що перевищує у двадцять і більше разів розмір неоподаткованого мінімуму доходів громадян, крім правочинів, які повністю виконуються сторонами у момент їх вчинення, за винятком правочинів, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, а також правочинів, для яких недодержання письмової форми має наслідком їх недійсність;

- 4) інші правочини, щодо яких законом встановлена письмова форма (ст. 208 ЦК України) [4].

Якщо правочин підлягає нотаріальному посвідченню, або, якщо сторони мають намір його нотаріально посвідчити, в такому випадку і довіреність також підлягає нотаріальному посвідченню. Довіреність, що видається у порядку передоручення, також підлягає нотаріальному посвідченню, крім випадків передоручення на одержання заробітної плати, стипендії, пенсії, аліментів, інших платежів та поштової кореспонденції (поштових переказів, посилок тощо) може бути посвідчена посадовою особою організації, в якій довіритель працює, навчається, перебуває на стаціонарному лікуванні, або за місцем його проживання (ч. 4 ст. 245 ЦК України) [4]. Крім того, довіреність військовослужбовця або іншої особи, яка перебуває на

лікуванні у госпіталі, санаторії та іншому військово-лікувальному закладі, може бути посвідчена начальником цього закладу, його заступником з медичної частини, старшим або черговим лікарем. Довіреність військовослужбовця, а в пунктах дислокації військової частини, з'єднання, установи, військово-навчального закладу, де немає нотаріуса чи органу, що вчиняє нотаріальні дії, також довіреність працівника, члена його сім'ї і члена сім'ї військовослужбовця може бути посвідчена командиром (начальником) цих частини, з'єднання, установи або закладу. Довіреність особи, яка тримається в установі виконання покарань чи слідчому ізоляторі, може бути посвідчена начальником установи виконання покарань чи слідчого ізолятора. Довіреність особи, яка проживає у населеному пункті, де немає нотаріусів, може бути посвідчена уповноваженою на це посадовою особою органу місцевого самоврядування, крім довіреностей на право розпорядження нерухомим майном, довіреностей на управління і розпорядження корпоративними правами та довіреностей на користування і розпорядження транспортними засобами. Довіреності, посвідчені зазначеними посадовими особами, прирівнюються до нотаріально посвідчених. Довіреність на право участі та голосування на загальних зборах може посвідчуватися реєстратором, депозитарієм, зберігачем, нотаріусом та іншими посадовими особами, які вчиняють нотаріальні дії, чи в іншому порядку, передбаченому законодавством (ст. 245 ЦК України). Довіреність від імені юридичної особи видається її органом або іншою особою, уповноваженою на це її установчими документами, та скріплюється печаткою цієї юридичної особи.

Законом встановлено й інші вимоги щодо довіреності. Так, у ній має бути встановлено строк. Якщо ж строк не встановлений, вона зберігає чинність до припинення її дії. Строк довіреності, виданої в порядку передоручення, не може перевищувати строку основної довіреності, на підставі якої вона видана. Довіреність, у якій не вказана дата її вчинення, є нікчемною.

Довіреність може бути припинена. Підставами припинення представництва за довіреністю є:

- закінчення строку довіреності;
- скасування довіреності особою, яка її видала;
- відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- припинення юридичної особи, якій видана довіреність;
- смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.
- смерті особи, якій видана довіреність, оголошення її померлою, визнання її недієздатною або безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності (ст. 248 ЦК України) [4].

Особа, яка видала довіреність, за винятком безвідкличної довіреності, може в будь-який час скасувати довіреність або передоручення. Відмова від цього права є нікчемною. Особа, яка видала довіреність і згодом скасувала її, повинна негайно повідомити про це представника, а також відомих їй третіх осіб, для представництва перед якими була видана довіреність. Права та обов'язки щодо третіх осіб, що виникли внаслідок вчинення правочину представником до того, як він довідався або міг довідатися про скасування довіреності, зберігають чинність для особи, яка видала довіреність, та її правонаступників. Це правило не застосовується, якщо третя особа знала або могла знати, що дія довіреності припинилася.

Оскільки довіреність є одностороннім правочином, її чинність не залежить від згоди на її видачу представника. Інша справа, що без його волевиявлення дії, визначені довіреністю, ніколи не будуть здійснені, а відтак результативна дія довіреності досягнена не буде. Таким чином, укладення представником правочинів на підставі довіреності є свідченням існування між ним та особою,

яку представляють, домовленості на вчинення юридичних дій, тобто договірних відносин. Це твердження стосується лише випадків добровільного представництва, адже у разі здійснення представницьких функцій на підставі акта органу юридичної особи (наказу директора, рішення загальних зборів тощо) представник зобов'язаний вчинити ці дії в силу цього акта. В цьому разі довіреність є лише оформленням вже існуючого зобов'язання представника [70].

Учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення.

Відповідно до ст. 1158 ЦК України, якщо майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків, особа має право без доручення вчинити дії, спрямовані на їх попередження, усунення або зменшення [4]. Зобов'язання з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення полягає в тому, що особа, яка вчинила такі дії іншої особи без доручення першої, має право вимагати від неї відшкодування фактично зроблених витрат, якщо вони були виправдані обставинами, за яких були вчинені ці дії (ч.1 ст. 1160 ЦК України) [4].

Суб'єктами даних правовідносин є гестор – особа, яка здійснює дії на користь особи, якій загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків, та домініус – особа, якій загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків. За своїм характером такі дії можуть бути як юридичними (наприклад, укладення правочину), так і фактичними (до прикладу, захист майна у разі вчинення особою протиправних дій щодо нього). Зобов'язання з відшкодування понесених витрат виникає за наявності певних умов, які ЦК України чітко не визначені. З ч. 1 ст. 1158 ЦК України слідує, що такими умовами є:

- наявність загрози небезпеки настання невігідних для особи майнових наслідків;

- відсутність доручення щодо вчинення дій, спрямованих на попередження, усунення або зменшення несприятливих майнових наслідків [4].

Серед науковців такі умови також не визначені одностайно. Наприклад, Є Харитонов зазначає, що такі зобов'язання виникають з трьох умов:

1. майновим інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків;

2. це повинні бути дії без доручення особи, в інтересах якої ці дії відбуваються а це означає, що йдеться про відсутність не лише договору доручення між учасниками цих відносин, а й доручення в широкому значення цього слова як обов'язку діяти в інтересах інших осіб;

3. дії мають бути на користь іншої особи, тобто спрямовані на попередження, усунення або зменшення невігідних для неї майнових наслідків [65, 1050-1051].

О. Дзера й Д. Боброва виокремлюють п'ять підстав виникнення розглядуваних зобов'язань:

а) дії в інтересах іншої особи (заінтересованої сторони) відбуваються з власної ініціативи особи, яка їх вчиняє (діюча сторона), тобто за відсутності доручення, договору чи будь-якої іншої вказівки заінтересованої сторони;

б) дії вчиняються на користь заінтересованої особи, тобто мають бути об'єктивно вигідними останній;

в) діючій стороні належить враховувати дійсні або вірогідні наміри заінтересованої особи, вона не повинна виступати проти волі останньої;

г) за неможливості отримати згоду іншої особи, наприклад у випадку її тимчасової відсутності чи втрати нею свідомості;

г) діюча сторона усвідомлює спрямованість дій на користь іншої особи й не має на меті виникнення будь-якого іншого зобов'язання [31, 69].

Як бачимо, наведені вище сукупності умов, необхідних для виникнення зобов'язань з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення,

дещо різняться між собою, взаємодоповнюють одна одну, однак враховують умови, визначені законодавцем.

На нашу думку, враховуючи відповідні норми ЦК України та підстави, визначені правниками, можна виділити наступні підстави для учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення:

- виникнення загрози небезпеки настання невігідних для особи майнових наслідків. При цьому слід враховувати, що небезпека має бути реальною, а не такою, що може тлумачитись неоднозначно;
- відсутність доручення особи, майновим інтересам якої загрожує небезпека. Якщо особа, яка вчиняє дії в інтересах особи, майну якої загрожує небезпека, на підставі виданої довіреності, даний субінститут не може бути застосований, оскільки в такому випадку застосовуються норми інституту представництва, зокрема здійснення представником дій в межах або за межами наданих довірителем повноважень;
- дії повинні бути об'єктивно вигідними особі, майновим інтересам якої загрожує небезпека. Даною підставою не охоплюються дії, які можуть бути суб'єктивно вигідними для особи, яка «рятує» майно іншої особи. Акцент зроблений саме на захист інтересів особи, майновим інтересам якої загрожує небезпека;
- вчинення дій щодо попередження, усунення або зменшення несприятливих майнових наслідків. Дії особи мають бути адекватними несприятливим майновим наслідкам.

Особа, яка вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана при першій нагоді повідомити її про свої дії. Якщо ці дії будуть схвалені іншою особою, надалі до відносин сторін застосовуються положення про відповідний договір. Якщо особа, яка розпочала дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, не має можливості повідомити про свої дії цю особу, вона зобов'язана вжити усіх залежних від неї заходів щодо попередження, усунення або зменшення невігідних майнових наслідків для

іншої особи. Особа, яка вчиняє дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, зобов'язана взяти на себе всі обов'язки, пов'язані із вчиненням цих дій, зокрема обов'язки щодо вчинених правочинів (ст. 1158 ЦК України). Після закінчення дій в майнових інтересах іншої особи, особа, яка вчинила ці дії повинна подати звіт про ці дії і передати їй усе, що при цьому було одержано (ст. 1159 ЦК України). Особа, яка вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, має право вимагати від цієї особи відшкодування фактично зроблених витрат, якщо вони були виправдані обставинами, за яких були вчинені дії. Якщо особа, яка вчинила дії в майнових інтересах іншої особи без її доручення, при першій нагоді не повідомила цю особу про свої дії, вона не має права вимагати відшкодування зроблених витрат (ст. 1160 ЦК України) [4].

Важливим обов'язком того, хто діяв у інтересах іншої особи (гестора), є вимога негайно після закінчення цих дій надати особі, в інтересах якої були вчинені дії, звіт про ці дії і передати їй усе, що при цьому було одержано. Власне, йдеться про два обов'язки:

- 1) надати звіт про вчинені дії;
- 2) передати заінтересованій особі все, отримане у процесі діяльності у її інтересах.

Це впливає з того, що, коли вимога надати звіт існує і може бути виконана завжди, то обов'язок передати заінтересованій особі все отримане у зв'язку з діяльністю у її інтересах має місце лише тоді, коли ці прибутки існували.

Цілком реальною є ситуація, коли гестор робить витрати в інтересах господаря (наприклад, сплачує рахунки за комунальні послуги, телефон тощо), не одержуючи нічого взамін від третьої особи. Тому тут може йтися або лише про передання фінансових документів (що загалом охоплюється поняттям «надати звіт»), або про те, що у гестора обов'язок передати все отримане не виникає взагалі.

Виконання вказаних обов'язків має бути проведене «негайно після закінчення цих дій». Проте це не позбавляє гестора можливості виконати їх і раніше, при першій можливості зв'язку з господарем і ще до завершення розпочатої діяльності. Крім того, поняття «негайно» має трактуватися з урахуванням тієї ситуації, яка склалася на момент завершення дій. Наприклад, якщо діяльність гестора уже завершена, а заінтересована особа все ще відсутня у місці, де вчинялися дії, то виконання "звітних обов'язків" можливе лише після повернення останньої.

Якщо гестор не виконає обов'язок передання «усього отриманого», то таке майно може бути залежно від обставин справи стягнуте з нього або як безпідставне збагачення, або як відшкодування шкоди» [67].

Висновки до Розділу 2

Аналіз найбільш розповсюджених односторонніх правочинів дає підстави для наступних висновків. Заповіт є особливим видом одностороннього правочину, оскільки за ним правові наслідки пов'язують із фактом смерті особи-заповідача. У заповіті особа має право охопити права та обов'язки, які їй належать на момент складення заповіту, а також ті права і обов'язки, які можуть належати цій особі у майбутньому. При укладенні заповіту спадкодавцем вчиняється дія, спрямована на правовий результат – встановлення для спадкоємців прав та обов'язків. Заповіт є одностороннім правочином, оскільки виражає волю однієї сторони, і має наступні ознаки, які є характерними для нього: є тісно пов'язаним з особою-заповідачем; спрямований на виникнення прав у спадкодавця; обсяг переданих за заповітом прав має бути в межах обсягу прав спадкодавця; правові наслідки заповіту можуть настати тільки у разі смерті заповідача. Внаслідок відкриття спадщини спадкоємець за заповітом має право прийняти або не прийняти спадщину, що виражається за посередництвом вчинення відповідних односторонніх

правочинів (щодо прийняття спадщини або відмови від спадщини), які потребують використання законодавчо врегульованих правових механізмів.

Публічна обіцянка винагороди є одностороннім правочином за яким особа, яка публічно обіцяла винагороду, бере на себе обов'язок у випадку задоволення її умов заінтересованими особами надати їм обіцяні матеріальні блага. Публічна обіцянка винагороди може бути здійснена як з оголошенням конкурсу, так і без його оголошення.

Односторонні правочини щодо здійснення прав та обов'язків від імені та в інтересах інших осіб є формою, за допомогою якої з'являється можливість усунення юридичних або фактичних перешкод щодо реалізації особою-носієм належних їй прав та обов'язків. Вчинення дій від імені та в інтересах інших осіб може бути здійснено як за їх дорученням (представництво), так і без доручення (у випадках, коли інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків).

Аналіз досліджених в даному розділі односторонніх правочинів дав змогу окреслити їх спільні ознаки, які притаманні будь-яким правочинам. Це, перш-за-все, наявність внутрішньої волі та зовнішнього волевиявлення особи, яка вчиняє односторонній правочин, правомірний характер її дій, необхідний обсяг цивільної дієздатності, тощо. Разом із спільними ознаками, кожен із зазначених правочинів мають особливості, пов'язані з їх правовою природою.

РОЗДІЛ 3. НЕДІЙСНІСТЬ ОДНОСТОРОННІХ ПРАВОЧИНІВ

3.1. Підстави недійсності односторонніх правочинів

Якщо виходити із загальної дефініції недійсних правочинів, то недійсними односторонніми правочинами є дії фізичних або юридичних осіб, які не створюють юридичних наслідків, що передбачалися ними, через непритаманність цим діям властивостей юридичного факту. Регулювання цивільних правовідносин щодо недійсності правочинів здійснюється Цивільним кодексом України, Земельним кодексом України, Сімейним кодексом України, Законом України «Про оренду землі», тощо.

Ст. 203 ЦК України визначено умови дійсності правочинів, недодержання яких є підставою для недійсності й односторонніх правочинів. В залежності від визначених законом підстав недійсні односторонні правочини можуть бути оспорюваними і нікчемними. Нікчемним правочином є правочин, нікчемність якого встановлена у законі (ч. 2 ст. 215 ЦК). Даний правочин законом визнається абсолютно недійсним і тому він не потребує визнання його таким в судовому порядку. Деякі науковці заперечують абсолютну недійсність нікчемного правочину, мотивуючи це тим, що він може бути визнаний дійсним, однак значення «абсолютний» вказує на те, що він не потребує додаткового визнання його недійсності судом.

У разі виникнення необхідності визнання недійсним оспорюваного правочину, визнання дійсним нікчемного правочину, застосування наслідків недійсності правочину колом осіб, які мають право звернення до суду є заінтересовані особи, які мають певний юридичний інтерес, пов'язаний з виникненням, зміною або припиненням у них відповідних прав чи обов'язків.

Згідно Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009р. суди розглядають справи за позовами:

- про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності;
- про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Вимога про застосування наслідків недійсності правочину може бути заявлена як одночасно з вимогою про визнання оспорюваного правочину недійсним, так і у вигляді самостійної вимоги у разі нікчемності правочину та наявності рішення суду про визнання правочину недійсним;
- про встановлення нікчемності правочину (в разі наявності відповідного спору). Такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. У цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому [11].

Підставами нікчемності односторонніх правочинів є:

1. вчинення правочину, який порушує публічний порядок (ст. 228 ЦК). Ст. 228 ЦК України містить беззастережне правило щодо нікчемності правочину, що порушує публічний характер. Фактично така дія названа правочином умовно, оскільки має місце правопорушення. За даною підставою правочин у жодному випадку не можна визнати дійсним;

2. недодержання особою письмової форми одностороннього правочину у випадках, встановлених законом (доручення);

3. недодержання вимоги закону про нотаріальне посвідчення одностороннього правочину (договір дарування майнового права). Суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він відповідав справжній волі особи, яка його вчинила, а нотаріальному посвідченню правочину перешкоджала обставина, яка не залежала від її волі (ст. 219 ЦК України) [4]. 3 підстав недодержання вимог закону про нотаріальне

посвідчення правочину нікчемними є тільки правочини, які відповідно до чинного законодавства підлягають обов'язковому нотаріальному посвідченню. Суди, вирішуючи спір про визнання правочину, який підлягає нотаріальному посвідченню, дійсним, враховують, що норма ч. 2 ст. 220 ЦК України не застосовується щодо правочинів, які підлягають і нотаріальному посвідченню і державній реєстрації, оскільки момент вчинення таких правочинів відповідно до ст. ст. 210, 640 ЦК України пов'язується з державною реєстрацією, тому вони не є вчиненими і не створюють передбачених ними наслідків. До об'єктів нерухомого майна, права стосовно яких підлягають державній реєстрації відносяться: житлові будинки; квартири; будівлі, в яких розташовані приміщення, призначені для перебування людини, розміщення рухомого майна, збереження матеріальних цінностей, здійснення виробництва тощо; споруди, тощо (ст. 5 Закону України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень») [8]. При розгляді таких справ суди повинні з'ясувати, чи підлягає правочин обов'язковому нотаріальному посвідченню, чому він не був нотаріально посвідчений, чи дійсно сторона ухилилася від його посвідчення та чи втрачена така можливість, а також чи немає інших підстав нікчемності правочину. Крім того, суди враховують, що не допускається визнання дійсним заповіту, який є нікчемним у зв'язку з порушенням вимог щодо його форми та порядку посвідчення. У цьому разі слід застосовувати ст. 1257 ЦК України, оскільки норми глави 85 ЦК України не передбачають можливості визнання заповіту дійсним [11].

4. вчинення одностороннього правочину малолітньою особою поза межами її дієздатності. Відповідно до ст. 31 ЦК України до правочинів, які самостійно може здійснювати особа у віці до 14 років належать дрібні побутові правочини, тобто ті, що задовольняють побутові потреби, відповідають її фізичному, духовному чи соціальному розвитку та стосуються предмета, який має невисоку вартість. Відповідно до ст. 21 ЦК України правочин, який

вчинено малолітньою особою за межами її цивільної дієздатності, може бути згодом схвалений її батьками (усиновлювачами) або одним з них, з ким вона проживає, або опікуном. Правочин вважається схваленим, якщо ці особи, дізнавшись про його вчинення, протягом одного місяця не заявили претензії другій стороні. У разі відсутності схвалення правочину він є нікчемним. Разом з тим, на вимогу заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи;

5. вчинення одностороннього правочину недієздатною особою. Оскільки особи, визнані в судовому порядку недієздатними, не здатні усвідомлювати значення своїх дій та керувати ними внаслідок хронічного, стійкого психічного розладу здоров'я, вони не мають права вчиняти будь-яких правочинів. Дійсним може визнаватися вчинений недієздатною особою дрібний побутовий правочин у разі його подальшого схвалення опікуном. Таке схвалення може виражатись відсутністю претензії іншій стороні правочину протягом місяця. Також на вимогу опікуна суд може визнати дійсним односторонній правочин, що виходить за межі дрібного побутового, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної особи.

Підставами оспорюваності односторонніх правочинів є:

1. вчинення одностороннього правочину неповнолітньою фізичною особою за межами їх цивільної дієздатності (ст. 222 ЦК України). Особа у віці від 14 до 18 років (неповнолітня особа) крім дрібних побутових правочинів має право самостійно розпоряджатися своїм заробітком, стипендією або іншими доходами, бути учасником (засновником) юридичних осіб, якщо це не заборонено законом або установчими документами юридичної особи, самостійно укласти договір банківського вкладу (рахунку) та розпоряджатися вкладом, внесеним нею на своє ім'я (грошовими коштами на рахунку). Інші правочини неповнолітня особа здійснює за згодою батьків (усиновлювачів) /

піклувальників та органу опіки і піклування. Якщо ці правочини неповнолітня особа здійснює без їх згоди, вони виходять за межі дієздатності неповнолітньої особи. Такий правочин у випадку відсутності протягом одного місяця претензій зі сторони батьків (усиновлювачів) / піклувальників, вважається схваленим;

2. вчинення правочину дієздатною фізичною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними (ст. 225 ЦК України). Доведення особою наявності під час вчинення одностороннього правочину стану, який призвів до втрати усвідомлення значення своїх дій та (або) змоги керувати ними (глибоке алкогольне або наркотичне сп'яніння, нервові потрясіння, тощо) відбувається в судовому порядку. Будь-який правочин, який вчинений дієздатною особою у такому стані, за позовом самої особи може бути визнаний судом недійсним, а у разі її смерті – за позовом осіб, чії права або інтереси, що охороняються законом, були порушені. Якщо особа, що вчинила правочин, згодом буде визнана недієздатною, позов про визнання правочину недійсним може подати її опікун.

3. вчинення юридичною особою одностороннього правочину, якого вона не мала права вчиняти (ст. 227 ЦК України). Юридичні особи мають загальну цивільну правоздатність і можуть здійснювати будь-які види діяльності (дії), що не суперечать закону, однак існують правочини, які вони мають право вчиняти при отриманні на це спеціального дозволу (ліцензії), відповідно до Закону України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» [9]. Якщо юридична особа вчиняє правочин, який вона не може вчиняти не через відсутність у неї спеціального дозволу (ліцензії), а через наявність, наприклад, певних заборон, що містяться в установчому документі, то такий правочин не може бути визнаний судом недійсним на підставі ст. 227 ЦК.

4. вчинення особою одностороннього правочину під впливом помилки (ст. 229 ЦК України). У випадку неправильного сприйняття предмета правочину та інших обставин, які мають істотне значення, особа може вчинити правочин поза власною волею. Істотне значення має помилка щодо природи правочину, прав

та обов'язків, таких властивостей і якостей предмета, які значно знижують його цінність або можливість використання за цільовим призначенням. Не може бути підставою для визнання правочину недійсним помилка щодо мотивів його вчинення. Питання про наявність чи відсутність помилки при вчиненні одностороннього правочину у кожному разі вирішується судом з урахуванням конкретних обставин справи [58, 239]. Помилка у особи, що вчинила правочин, може бути результатом її власного недбальства, а може виникнути з необережних (винних) дій інших осіб.

5. Вчинення одностороннього правочину під впливом насильства (ст. 231 ЦК України). В цьому випадку воля особи є деформованою внаслідок застосування щодо неї фізичної сили або психічного тиску, тому правочин вчиняється проти справжньої волі особи. Насильство, що деформує волю особи, може бути фізичним або психічним тиском. Фізичне насильство знаходить свій прояв у заподіянні стороні правочину фізичних або душевних страждань (побиття особи, тимчасове позбавлення волі тощо). Ці дії завжди становлять правопорушення. Але для визнання правочину недійсними за даною підставою не має значення: була особа притягнута до відповідальності за вказані дії чи ні. Психічне насильство – це погроза завдати у майбутньому особі фізичної або моральної шкоди, за умови, якщо вона не вчинить правочин. Погроза відрізняється від насильства тим, що вона викликає уявлення про вірогідне, можливе у майбутньому зло; тим часом як насильство – зло, що скоюється під час вчинення правочину. Якщо насильство – це завжди протиправна дія, то погроза охоплює можливість вчинення як протиправних дій (наприклад, катування), так і правомірних (наприклад, погроза повідомити правоохоронні органи про злочинну діяльність особи). Підставою для визнання правочину недійсним може бути не будь-яка погроза, а лише та, яка є реальною, здійсненою і значною. Питання про те, чи відповідає погроза вказаним ознакам, вирішує суд, розглядаючи справу з урахуванням усіх зібраних матеріалів [58, 240].

6. Вчинення одностороннього правочину у результаті зловмисної

домовленості представника особи з іншою особою. Дана підстава має місце у разі умисної змови представника сторони одностороннього правочину із заінтересованою особою. Отже, користуючись тим, що особа-довіритель правочину діє не безпосередньо, а через представника, останній, зловживаючи наданими йому правами, вступає у змову з іншою особою з метою заподіяння шкоди довірителю. Для визнання такого правочину недійсним не має значення цілі, які мали на меті учасники змови.

7. Вчинення правочину під впливом тяжкої обставини (ст. 233 ЦК України). Дана підстава оспорюваності правочину пов'язана з виникненням у особи, яка вчиняє правочин, тяжкої обставини, через які вона змушена його вчиняти. В даному випадку має місце відсутність справжньої волі особи щодо вчинення правочину.

8. Вчинення фіктивного одностороннього правочину (ст. 234 ЦК України). При вчиненні фіктивного правочину особа, яка його вчинила, не спрямовувала свою волю на реальне настання правових наслідків, вчинила дію без наміру їх створення. Наприклад, особа здійснює дарування автомобіля з метою приховання його від можливої конфіскації. При цьому особа не планувала зміну власника даного автомобіля.

9. Вчинення удаваного правочину (ст. 235 ЦК України). При вчиненні удаваного одностороннього правочину дії особи не спрямовуються на реальне настання правових наслідків, що обумовлені ним, а спрямовуються на приховання іншого правочину, який сторона насправді вчинила.

Відповідно до п. 20 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009р. № 9 норми статті 230 ЦК України «Правові наслідки вчинення правочину під впливом обману» не застосовуються щодо односторонніх правочинів. Підтвердженням цьому є рішення колегії суддів судової палати в цивільних справах апеляційного суду Тернопільської області від 14 червня 2011р. у цивільній справі за апеляційною скаргою Публічного

акціонерного товариства «Райффайзен Банк Аваль» на рішення Кременецького районного суду від 05 квітня 2011 року у справі за позовом ОСОБА_2, ОСОБА_5 до ОСОБА_4, ОСОБА_6, Публічного акціонерного товариства «Райффайзен Банк Аваль» про визнання недійсними довіреностей та визнання недійсним іпотечного договору. Так, в листопаді 2010 року ОСОБА_2, ОСОБА_5 звернулися в суд з вищезазначеним позовом і просили визнати недійсними довіреності від 28 листопада 2007 року та іпотечний договір, який укладений 4 грудня 2007 року між ВАТ «Райффайзен Банк Аваль» та ОСОБА_7, ОСОБА_2 в особі представника ОСОБА_4, посилаючись на те, що ОСОБА_4, ввела в оману довіритель, використавши всупереч їх волі видані ними довіреності для укладення іпотечного договору при отримання кредиту ОСОБА_6.

Апеляційний суд у своєму рішення задовольнив апеляційну скаргу Публічного акціонерного товариства «Райффайзен Банк Аваль». Указав рішення Кременецького районного суду від 5 квітня 2011 скасувати, постановити нове рішення, яким відмовити в задоволенні вимог ОСОБА_2, ОСОБА_5 до ОСОБА_4, ОСОБА_6, Публічного акціонерного товариства «Райффайзен Банк Аваль» про визнання недійсними довіреностей та іпотечного договору з моменту його укладення [13].

3.2. Правові наслідки недійсності одностороннього правочину

Недійсні правочини не створюють юридичних наслідків, що передбачалися сторонами при їх вчиненні, однак вони створюють наслідки, пов'язані з їх недійсністю. В даному випадку може мати місце дві ситуації:

1. якщо недійсний односторонній правочин ще не виконаний його стороною, то наслідком останнього буде неможливість його подальшого виконання;

2. якщо недійсний правочин частково або повністю виконаний, мають

наставати майнові наслідки такого правочину.

Загальні наслідки недійсності правочину встановлені ст. 216 ЦК України і полягають в тому, що кожна із сторін недійсного правочину зобов'язана повернути другій стороні у натурі все те, що вона одержала на виконання цього правочину, а у разі неможливості такого повернення, зокрема, тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі, – відшкодувати вартість того, що одержано за цінами, які існують на момент відшкодування. Таким чином застосовується двостороння реституція – повернення сторін в первісний стан, який мав місце до виконання сторонами правочину. У разі, якщо у зв'язку із вчиненням недійсного правочину другій стороні або третій особі завдано збитки та моральну шкоду, вони також підлягають відшкодуванню винною стороною. Такі збитки мають бути завдані саме вчиненням правочином.

У п. 7 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» вказано, що за змістом статті 216 ЦК України та виходячи із загальних засад цивільного законодавства суд може застосувати з власної ініціативи реституцію як наслідок недійсності оспорюваного правочину. Інші наслідки недійсності оспорюваного правочину (відшкодування збитків, моральної шкоди тощо) суд застосовує відповідно до статті 11 ЦПК України. Так, згідно п. 1 зазначеної статті суд розглядає цивільні справи не інакше як за зверненням фізичних чи юридичних осіб, поданим відповідно до цього Кодексу, в межах заявлених ними вимог і на підставі доказів сторін та інших осіб, які беруть участь у справі [5]. Тому розгляд судом вимоги про відшкодування збитків та моральної шкоди відбуватиметься тільки за відповідним зверненням заінтересованої особи, а не за власною ініціативою.

Крім загальних наслідків можуть бути застосовані й особливі наслідки передбачені для окремих видів недійсних правочинів, щодо суб'єктів, на яких

покладаються обов'язки із здійснення двосторонньої реституції, відшкодування збитків та відшкодування вартості втраченого майна, що підлягає передачі другій стороні недійсного правочину. «Особливими правовими наслідками є передбачені ЦК України спеціальні правила щодо нетипових наслідків визнання недійсними окремих видів правочинів. Вони знаходять прояв у покладенні на винну сторону, що застосувала обман, фізичний або психічний тиск до іншої особи, обов'язку з відшкодування завданих збитків у подвійному розмірі. Слід підкреслити, що у ЦК України є низка спеціальних положень щодо правових наслідків недійсності лише нікчемних правочинів:

по-перше, правові наслідки недійсності нікчемного правочину, встановлені законом, не можуть змінюватися домовленістю сторін;

по-друге, застосування наслідків недійсності нікчемного правочину може бути здійснено судом не тільки за вимогою будь-якої заінтересованої особи, а й судом з власної ініціативи. Це означає, що суд у разі встановлення наявності нікчемного правочину з власної ініціативи може застосувати його наслідки» [58, 243].

Недійсним за передбаченими ЦК України підставами, може бути не тільки правочин у цілому, а й окрема його частина. Недійсність окремої частини правочину не має наслідком недійсності решти його частин і правочину в цілому, якщо можна припустити, що правочин був би вчинений і без включення до нього недійсної частини (ст. 217 ЦК України) [4]. Якщо ж підстав для такого припущення немає, правочин у повному обсязі вважається або визнається недійсним.

Правові наслідки недійсності одностороннього правочину деталізуються в залежності від підстав недійсності правочину. Так:

– у випадку вчинення правочину малолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності і за відсутності схвалення його батьками (усиновлювачами) опікуном, суд, за їх заявою зобов'язує повернути малолітній особі, батькам (усиновлювачам), опікуну все те, що одержала особа за таким

правочином від малолітньої особи. На вимогу заінтересованої особи суд може визнати такий правочин дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь малолітньої особи. Якщо правочин малолітня особа вчинила щодо фізичної особи з повною цивільною дієздатністю, то та зобов'язана повернути малолітній особі, батькам (усиновлювачам), опікуну все те, що вона одержала за таким правочином від малолітньої особи. Дієздатна сторона зобов'язана також відшкодувати збитки, завдані вчиненням недійсним правочином, якщо у момент вчинення правочину вона знала або могла знати про вік другої сторони. Батьки (усиновлювачі) або опікун малолітньої особи зобов'язані повернути дієздатній стороні все одержане нею за цим правочином у натурі, а за неможливості повернути одержане в натурі – відшкодувати його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо обома сторонами правочину є малолітні особи, то кожна з них зобов'язана повернути другій стороні все, що одержала за цим правочином, у натурі. У разі неможливості повернення майна відшкодування його вартості провадиться батьками (усиновлювачами) або опікуном, якщо буде встановлено, що вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла їхня винна поведінка (ст. 221 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення правочину неповнолітньою особою поза межами її цивільної дієздатності, внаслідок чого у іншій неповнолітньої особи виникли відповідні права, кожна з цих осіб зобов'язана повернути другій усе одержане за цим правочином у натурі. У разі неможливості повернення одержаного в натурі відшкодовується його вартість за цінами, які існують на момент відшкодування. Якщо у неповнолітньої особи відсутні кошти, достатні для відшкодування, батьки (усиновлювачі) або піклувальник зобов'язані відшкодувати завдані збитки, якщо вони своєю винною поведінкою сприяли вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину (ст. 222 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення правочину особою, обмеженою у дієздатності, поза межами своєї дієздатності і за відсутності схвалення її дій піклувальником, суд може визнати такий правочин недійсним, якщо буде встановлено, що він суперечить інтересам самого підопічного, членів його сім'ї або осіб, яких він відповідно до закону зобов'язаний утримувати (ст. 223 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення правочину особою в стані, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними має правовим наслідком відшкодування моральної шкоди, завданої у зв'язку із вчиненням такого правочину особою, яка знала про стан фізичної особи у момент його вчинення та скористалася ним (ст. 225 ЦК України) [4]. При розгляді справ за позовами про визнання недійсними заповітів на підставі ст. 225, ч. 2 ст. 1257 ЦК України суд відповідно до ст. 145 ЦПК за клопотанням хоча б однієї зі сторін зобов'язаний призначити посмертну судово-психіатричну експертизу. Висновок такої експертизи має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину (п. 15 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними») [11];

– у випадку вчинення правочину недієздатною особою і наступного несхвалення його опікуном, на його вимогу правочин, вчинений недієздатною фізичною особою, може бути визнаний судом дійсним, якщо буде встановлено, що він вчинений на користь недієздатної фізичної особи. Якщо ж ні, дієздатна особа, у якої виникли внаслідок правочину відповідні права, зобов'язана повернути опікунові недієздатної фізичної особи все одержане нею за цим правочином, а в разі неможливості такого повернення – відшкодувати вартість майна за цінами, які існують на момент відшкодування. Опікун зобов'язаний повернути дієздатній стороні все одержане недієздатною фізичною особою за нікчемним правочином. Якщо майно не збереглося, опікун зобов'язаний відшкодувати його вартість, якщо вчиненню правочину або втраті майна, яке було предметом правочину, сприяла винна поведінка

опікуна. Дієздатна сторона зобов'язана відшкодувати опікунові недієздатної фізичної особи або членам її сім'ї моральну шкоду, якщо буде встановлено, що вона знала про психічний розлад або недоумство другої сторони або могла припустити такий її стан (ст. 226 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення юридичною особою правочину, який вона не мала права вчиняти, якщо юридична особа ввела другу сторону в оману щодо свого права на вчинення такого правочину, вона зобов'язана відшкодувати їй моральну шкоду, завдану таким правочином (ст. 227 ЦК України);

– у випадку вчинення правочину під впливом помилки у разі визнання правочину недійсним особа, яка своєю необережною поведінкою сприяла помилці, зобов'язана відшкодувати іншій завдані їй збитки (ст. 229 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення правочину під впливом насильства особа, яка застосувала фізичний або психічний тиск до особи, яка вчинила правочин, зобов'язана відшкодувати їй збитки у подвійному розмірі та моральну шкоду, що завдані у зв'язку з вчиненням цього правочину (ст. 231 ЦК України) [4];

– у випадку вчинення удаваного правочину, якщо буде встановлено, що правочин був вчинений сторонами для приховання іншого правочину, який вони насправді вчинили, відносини сторін регулюються правилами щодо правочину, який сторони насправді вчинили (ст. 235 ЦК України) [4].

Нікчемний правочин або правочин, визнаний судом недійсним, є недійсним з моменту його вчинення. Якщо за недійсним правочином права та обов'язки передбачалися лише на майбутнє, можливість настання їх у майбутньому припиняється (ст. 236 ЦК України) [4].

Вимоги про визнання правочину недійсним у разі його вчинення малолітньою, неповнолітньою особами або особою, обмеженою у дієздатності поза межами їхньої дієздатності можуть заявлятися крім батьків (усиновлювачів), опікуна чи піклувальника, також бабою і дідом (ч. 2 ст. 258

СК України) [3], будь-якою заінтересованою особою, самою неповнолітньою особою або особою, цивільна дієздатність якої обмежена.

Згідно із ст. ст. 1281, 1282 ЦК України вимоги, пов'язані з визнанням правочинів недійсними, можуть пред'являтися також кредиторами спадкодавця до спадкоємців сторони правочину. У цьому разі спадкоємці зобов'язані задовольнити такі вимоги у межах вартості успадкованого майна за умови дотримання норм про пред'явлення вимог (ст. 1281 ЦК України) [4].

До вимог про визнання правочинів недійсними застосовується загальний строк позовної давності три роки. Позовна давність у п'ять років застосовується до вимог про визнання недійсним правочину, вчиненому під впливом насильства. Позовна давність у десять років застосовується до вимог про застосування наслідків нікчемного правочину. Перебіг позовної давності щодо вимог про визнання правочинів недійсними обчислюється не з моменту вчинення правочину, а відповідно до ч. 1 ст. 261 ЦК України – від дня, коли особа довідалася або могла довідатися про порушення свого права або про особу, яка його порушила (п. 28 Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними») [11].

При практичному застосуванні норм цивільного законодавства щодо регулювання правочинів виникають труднощі, в тому числі пов'язані з визначенням умов їх дійсності або недійсності. Проте особливу дискусійність має питання щодо застосування наслідків недійсності саме нікчемного правочину, оскільки визнання такого правочину в судовому порядку не вимагається, а відтак у юридичній літературі дискутується питання щодо можливості застосування наслідків нікчемного правочину без заявлення відповідної позовної вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним. Зокрема, з одного боку існує позиція, що підстави для пред'явлення позову про визнання нікчемного правочину недійсним відсутні, а з іншого – що нікчемні правочини подібно до оспорюваних правочинів потребують

оголошення їх недійсності. Подібна дуалістичність думок спостерігається також на прикладі позиції Верховного Суду України, який зазначає, що вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору [11].

Спробуємо дати правовий аналіз застосування наслідків недійсності правочину при вирішенні спорів, що виникають при визнанні заповітів недійсними. Так, заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. Заповіт має право скласти фізична особа з повною цивільною дієздатністю. Однак іноді трапляються випадки, коли заповіт складається особою з обмеженою цивільною дієздатністю, що призводить до необхідності визнання такого заповіту недійсним та подальшого застосування наслідків недійсності правочину.

При вирішенні питання щодо наявності підстав для визнання заповіту недійсним, слід звернутися до правової характеристики недійсності правочину взагалі та заповіту зокрема. Ч. 1 ст. 215 ЦК України встановлено, що недійсним є правочин, який вчинений із недодержанням вимог встановлених частинами 1-3, 5 та ч. 6 ст. 203 ЦК України. При цьому ст. 1247 ЦК України встановлено також особливі вимоги до форми заповіту, а саме: заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складання; заповіт має бути підписаний особисто заповідачем; заповіт має бути посвідчений нотаріусом або іншими посадовими, службовими особами, визначеними у статтях 1251-1252 ЦК України [4]. Також слід мати на увазі, що чинним цивільним законодавством України встановлено підстави визнання правочину недійсним (ст. 215 ЦК України), і при цьому ст. 1257 ЦК України конкретизовано, в яких випадках заповіт є недійсним. Отже, ч. 1 ст. 1257 ЦК України визначено, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, а також заповіт, складений із порушенням вимог щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. Відповідно до ч. 2 ст. 1257 ЦК України за позовом заінтересованої особи суд визнає заповіт недійсним, якщо буде встановлено,

що волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі. Таким чином, вищевказана правова норма визначає, що заповіт може бути як нікчемним, так і оспорюваним правочином (ч. 2 та ч. 3 ст. 215 ЦК України). Зі змісту ч. 1 ст. 1257 та ч. 2 ст. 215 ЦК України випливає, що заповіт, складений особою, яка не мала на це права, в тому числі й заповіт, складений особою з неповною цивільною дієздатністю, є нікчемним правочином і подальшого визнання такого правочину недійсним у судовому порядку не вимагається.

Відповідно до абз. 1 ч. 1 ст. 216 ЦК України недійсний правочин не створює юридичних наслідків, крім тих, що пов'язані з його недійсністю. Далі абз. 2 ч. 1 ст. 216 ЦК України встановлено, що у разі недійсності правочину кожна із сторін зобов'язана повернути другій стороні у натурі все, що вона одержала на виконання цього правочину, а в разі неможливості такого повернення, зокрема тоді, коли одержане полягає у користуванні майном, виконаній роботі, наданій послугі – відшкодувати вартість того, що одержано, за цінами, які існують на момент відшкодування. Разом з тим при практичному застосуванні чинного законодавства щодо недійсності заповітів виникає ряд питань щодо способу захисту порушених цивільних прав відповідних осіб. Як зазначалося вище, заповіт, складений фізичною особою з неповною цивільною дієздатністю або з порушенням вимог закону щодо його форми та посвідчення, є нікчемним. При застосуванні положень про порушення при складенні заповіту вимог до його форми та посвідчення питань у практиці не виникає, оскільки дані порушення вимог закону є очевидними, проте виникають певні труднощі при застосуванні положень законодавства про недійсність заповіту у зв'язку з його складанням особою, яка не мала повної цивільної дієздатності. Зокрема, з одного боку, законодавець вказує, що визнання заповіту, складеного особою з неповною цивільною дієздатністю (особою, яка не мала на це права) в судовому порядку не вимагається, оскільки такий заповіт є нікчемним, але з другого – у судовому порядку повинен бути встановлений той факт, що особа, яка склала

заповіт, не мала на це права, тобто була недієздатною або обмежено дієздатною. Особа вважається такою, що наділена повною цивільною дієздатністю, якщо інше не буде встановлено судом. При цьому ч. 1 ст. 37 ЦК України встановлено, що над фізичною особою, цивільна дієздатність якої обмежена, встановлюється піклування і ч. 1 ст. 41 ЦК України – що над недієздатною фізичною особою встановлюється опіка.

Пленум Верховного Суду України у Постанові № 7 від 30.05.2008 р. «Про судову практику у справах про спадкування» звертає увагу на те, що право на пред'явлення позову про недійсність заповіту виникає лише після смерті заповідача [10], у зв'язку з чим з метою встановлення наслідків недійсності нікчемного правочину в структурі способів захисту цивільних прав на прикладі недійсного заповіту слід дати правовий аналіз розвитку подій після смерті фізичної особи, яка склала заповіт, і який у подальшому певна заінтересована особами в судовому порядку намагається визнати недійсним, Отже, заповіт, складений особою, яка не мала на це права, в тому числі й особою з обмеженою цивільною дієздатністю чи особою, яка визнана недієздатною, є нікчемним право чином, визнання якого недійсним у судовому порядку не вимагається. Разом з тим особа вважається недієздатною або обмежено дієздатною з моменту набрання чинності відповідним судовим рішенням. За таких обставин для застосування наслідків недійсності правочину (заповіту) спершу необхідно встановити факт його нікчемності, тобто складання з порушенням вимог закону щодо його форми та посвідчення, а також його складання особою, яка не мала на це права.

Хоча ч. 2 ст. 215 ЦК України встановлює, що визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається [4], судді часто розглядають такі справи по суті, незважаючи на те що визнання нікчемного правочину недійсним не є способом захисту прав або інтересів. Такий підхід не відповідає практиці Верховного Суду України, постановами якого провадження у справах про визнання нікчемних правочинів недійсними

закриваються. Зокрема, останній абзац ч. 2 ст. 16 містить також положення про те, що суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що встановлений, зокрема договором. Це положення суперечить ст. 19 Конституції України, згідно з якою учасники цивільних відносин не можуть встановлювати для судової гілки державної влади способи, у які вона має діяти, оскільки такі способи визначаються лише законом. Зазначене положення не може застосовуватися судами, оскільки застосування положень законів, які суперечать Конституції України, означало б порушення ст. 8 Конституції України, якою встановлено, що Конституція України має найвищу юридичну силу та що норми Конституції України є нормами прямої дії [2]. В юридичній літературі можна зустріти твердження про те, що у зв'язку з тим, що нікчемного правочину не існує, він не створює правових наслідків ні для кого та ні проти кого, а тому немає необхідності спростовувати такий правочин у судовому порядку, оскільки він є недійсним на підставі закону. Разом з тим іноді дефекти правочину бувають прихованими, і в таких випадках зовні дійсний нікчемний правочин може викликати певні фактичні зміни у майнових відносинах учасників правочину та третіх осіб, а також служити підставою для вчинення інших юридичних дій. Наприклад, сторони за нікчемним правочином можуть здійснити виконання по ньому або нотаріус на підставі нікчемного заповіту може видати свідоцтво про право на спадщину. Виконання нікчемного правочину в таких випадках можливе лише у разі, коли зовні він містить ознаки дійсного правочину. В таких випадках, з метою розвіювання зовнішньої видимості юридичного ефекту правочину та усунення викликаних ним або можливих у майбутньому фактичних змін, виникає необхідність у судовому підтвердженні недійсності.

Однак слід мати на увазі, що рішення суду, ухвалене за позовом про нікчемність правочину, будучи за своєю природою установлювальним (рішення про визнання, або деклараційне рішення), нічого не змінює в

матеріальноправових відносинах сторін і третіх осіб: правочин як був, так і залишається недійсним. Ухвалюючи рішення, суд лише підтверджує те, що правочин нікчемний, тобто офіційно констатує факт, що вже існує, вносячи таким чином у відносини заінтересованих осіб певну визначеність, забезпечену обов'язковістю та преюдиційною силою судового рішення. У зв'язку з наявністю труднощів у вирішенні вищевказаних питань 06.1 1.2009 р. Пленумом Верховного Суду України було винесено постанову № 9 «Про судову практику розгляду судами цивільних справ про визнання правочинів недійсними». Так, п. 5 вказаної постанови Пленумом Верховного Суду України дано роз'яснення, що відповідно до статей 215, 216 ЦК України суди розглядають справи за позовами: про визнання оспорюваного правочину недійсним і застосування наслідків його недійсності, про застосування наслідків недійсності нікчемного правочину. Вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору; такий позов може пред'являтися окремо, без застосування наслідків недійсності нікчемного правочину й у цьому разі в резолютивній частині судового рішення суд вказує про нікчемність правочину або відмову в цьому [11]. У подальшому Пленумом Верховного Суду України дано роз'яснення стосовно порядку визнання правочину недійсним у разі, коли фізична особа не була визнана недієздатною, проте на момент вчинення правочину перебувала в такому стані, коли не могла усвідомлювати значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, у такому разі застосовують правила ст. 225 ЦК України [4]. Для визначення наявності такого стану на момент укладення правочину відповідно до п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України № 9 від 06.1 1.2009 р., судам згідно зі ст. 145 ЦПК України необхідно призначити судово-психіатричну експертизу за клопотанням хоча б однієї зі сторін і справи про визнання правочин недійсним з цих підстав вирішуються з урахуванням як висновку судово-психіатричної експертизи, так і інших доказів. Так, при розгляді справ за позовами про витання заповітів

недійсними на підставі ст. 225 ЦК України, тобто вчинення правочину дієздатною особою у момент, коли вона не усвідомлювала значення своїх дій та (або) не могла керувати ними, а також на підставі ч. 2 ст. 1257 ЦК України, тобто у разі, коли волевиявлення заповідача не було вільним і не відповідало його волі, призначається судово-психіатрична експертиза, висновок якої має стосуватися стану особи саме на момент вчинення правочину. Підсумовуючи вищенаведене, можемо дійти висновку, що при зверненні певної особи до суду з позовом про визнання заповіту недійсним фактично мова йде про встановлення факту його нікчемності, оскільки в судовому засіданні доводяться лише обставини, які вказують на те, що особа, яка склала заповіт, не мала на це права. У разі встановлення даних обставин у подальшому йдеться лише про застосування наслідків недійсності правочину. При цьому слід також зауважити, що виходячи з правової характеристики нікчемних та оспорюваних правочинів, можемо дійти висновку, що позовні вимоги про встановлення нікчемності правочину за своєю природою не підлягають дії позовної давності.

З огляду на викладене, можемо зробити висновок, що при судовому оскарженні заповіту як правочину слід встановлювати, чи є спір стосовно заповіту, який у силу вимог закону є нікчемним або оспорюваним, і на підставі зроблених висновків стосовно природи правочину щодо якого виник спір застосовувати положення законодавства про наслідки його недійсності у разі підтвердження обставин, що виключають дійсність даного правочину. Встановлення вказаних обставин є важливим, оскільки кожен із видів недійсних правочинів (нікчемний чи оспорюваний) передбачає відповідні, властиві саме даному виду, способи захисту цивільних прав та інтересів.

Крім того, що односторонні правочини можуть мати самостійне значення, досить часто їх вчинення пов'язано з існуючими між сторонами договірними правовідносинами і може призводити до їх зміни або припинення. Згідно чинного ЦК України суб'єкти цивільних правовідносин, укладаючи договір,

можуть застерегти в ньому право всіх чи будь-якої зі сторін вчинити односторонню відмову від нього або вдатися до односторонньої зміни його умов. Із запровадженням договірної відмови в односторонньому порядку від зобов'язання чи зміни його умов ЦК України вживає термін «зобов'язання». Така новація у правовому регулюванні цього інституту є принципово важливою і заслуговує на увагу вже через те, що зі змісту ст. 509 ЦК України зобов'язальне правовідношення може виникати не лише з договору, але й із низки інших підстав, установлених ст. 11 ЦК України. З огляду на це можна припустити, що впроваджуючи згадану вище новацію в правовому регулюванні відносин з приводу односторонньої відмови від зобов'язання або односторонньої зміни його умов, законодавець виходив із концепції, за якою цей інститут може функціонувати як у договірних, так і в позадоговірних зобов'язальних правовідносинах, у тому числі, і в односторонніх правочинах. Підтвердження такої гіпотези можна знайти в нормі ч. 5 ст. 202 ЦК України, згідно з якою до правовідносин, що виникли з односторонніх правочинів, застосовуються загальні положення про зобов'язання і про договори, якщо це не суперечить актам цивільного законодавства або суті одностороннього правочину. Такий самий підхід сповідує і норма ч. 1 ст. 214 ЦК України, відповідно до якої особа, яка вчинила односторонній правочин, має право відмовитися від нього, якщо інше не встановлено законом [4].

На часткове обґрунтування припущення можна навести і той аргумент, що загальна норма щодо неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов (ст. 525 ЦК України) вміщена в розділі I («Загальні положення про зобов'язання») книги п'ятої («Зобов'язальне право») ЦК України, тоді як загальним положенням про договір (як одну з підстав виникнення цивільних зобов'язань) присвячено розділ II тієї самої книги ЦК України [4]. Втім, слід застерегти, що далеко не всі односторонні правочини мають наслідком виникнення зобов'язання, оскільки вже згадувана ч. 1 ст. 509 ЦК України визначає зобов'язання як

правовідношення, в якому одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку. Разом із тим, відповідно до ч. 3 ст. 202 ЦК України, односторонній правочин може створювати обов'язки лише для особи, яка його вчинила, а для інших осіб – лише у випадках, встановлених законом, або за домовленістю з цими особами. Інакше кажучи, односторонній правочин може вважатися таким, що призводить до виникнення зобов'язального правовідношення, лише в тому разі, коли він створює для будь-якої особи певний обов'язок перед іншою особою. Таким чином, сфера застосування норми ст. 525 ЦК України щодо односторонніх правочинів обмежується виключно тими з них, які мають наслідком встановлення зобов'язальних правовідносин [45].

Слід зазначити, що чинний ЦК України містить низку норм, що фактично передбачають право особи, яка вчинила односторонній правочин або на користь якої його вчинено, відмовитися відповідно від такого правочину або від прав, що виникли внаслідок його вчинення. Таке право особи передбачено, зокрема, правилами стосовно довіреності (п. 3 ч. 1 ст. 248, ч. 1 ст. 249, ч. 1 ст. 250) та спадкування (абз. 2 ч. 1 ст. 757, ч. 2 ст. 1223, ч. 3 ст. 1243, ст. 1271, ст. 1273, ст. 1274 ЦК України) [4].

Проте в контексті попереднього висновку щодо обмеження сфери застосування інституту односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов до односторонніх правочинів виключно тими з них, які призводять до встановлення зобов'язальних правовідносин, наведені вище приклади не є «класичними» випадками односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов, на які розрахована ст. 525 ЦК України та інші відповідні норми.

За своєю природою і правовими наслідками одностороння відмова від зобов'язання або одностороння зміна його умов, вчинена з підстав, передбачених законом або договором, є одностороннім правочинном у розумінні

ч. 1 ст. 202 ЦК України, оскільки вона спрямована на зміну або припинення цивільних прав та обов'язків.

Зі змісту ст. 525 ЦК України випливає, що одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов може бути правомірною і неправомірною. Про правомірну односторонню відмову від зобов'язання та односторонню зміну його умов йдеться тоді, коли така відмова або зміна вчинюються на підставі відповідної вказівки закону або договору. Натомість односторонню відмову від зобов'язання та односторонню зміну його умов слід вважати неправомірною в тому разі, коли її вчинено за відсутності законної чи договірної підстави, тобто коли закон чи договір не передбачає права сторони зобов'язання в односторонньому порядку відмовитися від нього або змінити його умови.

Одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов, вчинена з законних або договірних підстав, є правомірною поведінкою суб'єкта, тоді як у разі односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов без таких законних або договірних підстав поведінка суб'єкта є неправомірною і має наслідком (і фактично являє собою) порушення зобов'язання.

У свою чергу, така різниця у кваліфікації дій чи бездіяльності сторони зобов'язання зумовлює різні правові наслідки. Неправомірна одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов тягне за собою цивільну відповідальність, якщо це передбачено договором або законом. Водночас, правомірна одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов не повинна мати для сторони, яка її вчинила, негативних правових наслідків у формі юридичної відповідальності [4].

Виходячи зі змісту частин 2 та 4 ст. 214 ЦК України, сторона має право (за наявності законних або договірних підстав) у разі вчинення двостороннього чи багатостороннього правочину відмовитися від нього незалежно від того, чи є

такий правочин виконаним або невиконаним. При цьому правові наслідки такої відмови встановлюються законом або домовленістю сторін.

ЦК України містить достатньо велику кількість норм, які передбачають право сторони в зобов'язанні в односторонньому порядку відмовитися від нього або змінити його умови. Певна частина цих норм закріплює право сторони договірною зобов'язання на односторонню відмову від нього або односторонню зміну його умов, не обумовлюючи це будь-якими обставинами.

На особливу увагу заслуговує правило ч. 3 ст. 538 ЦК України, що передбачає право сторони відмовитися від зобов'язання в тому разі, коли таке зобов'язання є зустрічним до зобов'язання іншої сторони, тобто коли його виконання обумовлюється виконанням такою іншою стороною покладеного на неї зобов'язання. Практичне застосування норм ст. 538 ЦК України фактично дає сторонам можливість створити механізм односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов з підстав, передбачених законодавством, якщо сторони, укладаючи договір, обумовлять у ньому взаємний характер своїх зобов'язань.

Новий правовий режим односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов, впроваджений чинним ЦК України, фактично зняв обмеження щодо спектру договірних зобов'язальних правовідносин, в яких сторони можуть вдатися до односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов, якщо таке їх право обумовлено укладеним між ними договором.

Одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов можуть мати різні передумови, які залежать або не залежать від волі сторони (сторін) зобов'язання. З огляду на це одностороння відмова від зобов'язання та одностороння зміна його умов можуть набувати форми правової реакції однієї сторони зобов'язання (сторони, яка вдається до односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов) на неправомірне порушення іншою стороною зобов'язання певних умов цього зобов'язання.

Висновки до Розділу 3

Отже, вчинення односторонніх правочинів має на меті настання правових результатів – виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків. У випадку відсутності юридичних наслідків, що передбачалися правочином, у зв'язку з непритаманністю йому властивостей юридичного факту, вони є недійсними. Недійсний односторонній правочин не створює юридичних наслідків, що передбачалися стороною при його вчиненні крім наслідків, пов'язаних з його недійсністю. Правовими наслідками недійсного одностороннього правочину залежать від підстав його недійсності.

На сьогодні не існує однозначного підходу щодо можливості застосування наслідків нікчемного правочину без заявлення відповідної позовної вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним. За ЦК України (ст. 215) визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається. Згідно Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009р. № 9 вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору.

ВИСНОВКИ:

У дипломній роботі здійснено теоретичне узагальнення, яке виявляється у визначенні правової природи односторонніх правочинів та їх місця в системі правочинів; розкритті правового режиму правочинів у сфері спадкування, правочинів щодо публічної обіцянки винагороди, вчинення дій від імені та в інтересах інших осіб; розкритті підстав та правових наслідків недійсності односторонніх правочинів.

Основні висновки, одержані в результаті дослідження зазначених питань, полягають у наступному.

1. Серед підстав виникнення цивільних прав та обов'язків окреме місце займають односторонні правочини – правомірні дії, спрямовані на конкретний правовий результат. Одностороннім правочинам, як одному із видів правочинів притаманні наступні ознаки: спрямованість на певний правовий результат (дія особи, яка не призвела до встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків не є правочином); опосередкування майнових відносин (оскільки немайнові відносини не мають економічного підґрунтя, правочини не можуть їх опосередковувати); при вчиненні правочину зовнішньому волевиявленню має відповідати внутрішня воля особи, яка вчиняє юридичну дію; правомірність одностороннього правочину; безвідплатність.

2. Одностороннім правочином є дія особи, яка може бути представлена однією або кількома особами. За загальним правилом односторонній правочин створює обов'язок тільки для сторони, яка його вчинила, однак, у випадках, встановлених в законі він може створювати обов'язок і для інших осіб або мати значення для інших осіб.

3. Односторонні правочини в залежності від характеру та обсягу створюваних ними прав та обов'язків мають різну класифікацію. Їх можна поділити на: уповноважуючі та зобов'язуючі; такі, що потребують і не потребують сприйняття іншими особами; правоутворюючими,

правозмінюючими та правоприпиняючими; основні та допоміжні; консенсуальні та реальні; імперативно та диспозитивно фідучіарні.

4. Вчинення одностороннього правочину має наслідком виникнення, зміну, припинення прав або обов'язків не лише у сторони правочину, а й у інших осіб. Він може регулювати відносини сторін, встановлювати, визначати їхні права й обов'язки, тобто бути регуляторами суспільних відносин.

5. Критерієм, який вирізняє односторонній правочин від інших видів правочинів є воля сторін. Односторонній правочин має місце, якщо воля виражається однією стороною і якщо він є самодостатньою дією, яка призводить до необхідного результату.

Термін «односторонній правочин» в ЦК України вживається неузгоджено. Так, згідно ст. 202 ЦК України він має властивість викликати обов'язки у інших осіб в силу домовленості з ними, що передбачає волевиявлення щонайменше двох осіб, а це є ознакою договорів. З метою розмежування одностороннього правочину та одностороннього договору пропонуємо внести зміни до абз. 3 ч. 3 ст. 202 ЦК України, а саме словосполучення «або за домовленістю з цими особами» з абзацу виключити.

6. Заповіт є особливим видом одностороннього правочину, оскільки за ним правові наслідки пов'язують із фактом смерті особи-заповідача. У заповіті особа має право охопити права та обов'язки, які їй належать на момент складення заповіту, а також ті права і обов'язки, які можуть належати цій особі у майбутньому. При укладенні заповіту спадкодавцем вчиняється дія, спрямована на правовий результат – встановлення для спадкоємців прав та обов'язків. Заповіт є одностороннім правочином, оскільки виражає волю однієї сторони, і має наступні ознаки, які є характерними для нього: є тісно пов'язаним з особою-заповідачем; спрямований на виникнення прав у спадкодавця; обсяг переданих за заповітом прав має бути в межах обсягу прав спадкодавця; правові наслідки заповіту можуть настати тільки у разі смерті заповідача. Внаслідок відкриття спадщини спадкоємець за заповітом має право

прийняти або не прийняти спадщину, що виражається за посередництвом вчинення відповідних односторонніх правочинів (щодо прийняття спадщини або відмови від спадщини), які потребують використання законодавчо врегульованих правових механізмів.

7. Публічна обіцянка винагороди є одностороннім правочином за яким особа, яка публічно обіцяла винагороду, бере на себе обов'язок у випадку задоволення її умов заінтересованими особами надати їм обіцяні матеріальні блага. Публічна обіцянка винагороди може бути здійснена як з оголошенням конкурсу, так і без його оголошення.

8. Односторонні правочини щодо здійснення прав та обов'язків від імені та в інтересах інших осіб є формою, за допомогою якої з'являється можливість усунення юридичних або фактичних перешкод щодо реалізації особою-носієм належних їй прав та обов'язків. Вчинення дій від імені та в інтересах інших осіб може бути здійснено як за їх дорученням (представництво), так і без доручення (у випадках, коли інтересам іншої особи загрожує небезпека настання невігідних для неї майнових наслідків).

9. Спільними ознаками, які притаманні будь-яким правочинам є наявність внутрішньої волі та зовнішнього волевиявлення особи, яка вчиняє односторонній правочин, правомірний характер її дій, необхідний обсяг цивільної дієздатності, тощо. Разом із спільними ознаками, кожен із зазначених правочинів мають особливості, пов'язані з їх правовою природою.

10. У випадку відсутності юридичних наслідків, що передбачалися правочином, у зв'язку з неприцтанністю йому властивостей юридичного факту, вони є недійсними. Недійсний односторонній правочин не створює юридичних наслідків, що передбачалися стороною при його вчиненні крім наслідків, пов'язаних з його недійсністю. Правовими наслідками недійсного одностороннього правочину залежать від підстав його недійсності.

11. На сьогодні не існує однозначного підходу щодо можливості застосування наслідків нікчемного правочину без заявлення відповідної

позовної вимоги про визнання нікчемного правочину недійсним. За ЦК України (ст. 215) визнання нікчемного правочину недійсним судом не вимагається. Згідно Постанови Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від 06.11.2009р. № 9 вимога про встановлення нікчемності правочину підлягає розгляду в разі наявності відповідного спору.

12. Односторонні правочини можуть бути пов'язаними з існуючими між сторонами договірними правовідносинами, що є новацією у правовому регулюванні даного інституту. Так, суб'єкти цивільних правовідносин, укладаючи договір, можуть застерегти в ньому право всіх чи будь-якої із сторін вчинити односторонню відмову від нього або вдатися до односторонньої зміни його умов, що вказує на можливість виникнення зобов'язального правовідношення не тільки з договору, але й з односторонніх правочинів, заснованих на ньому.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Міжнародна конвенція про права дитини від 20.11.1989р. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
2. Конституція України від 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. - 1996. - № 30. - Ст. 141.
3. Сімейний кодекс України від 10.01.2002р. № 2947-III // Відомості Верховної Ради України від 31.05.2002р. – № 21. – Ст. 135.
4. Цивільний Кодекс України 16 січня 2003 року // Відомості Верховної Ради, 2003. – № 40-44, – Ст. 356.
5. Цивільний процесуальний кодекс від 18.03.2004р. № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України від 08.10.2004р. – № 40, / 40-42 /. – С. 1530. – Ст. 492.
6. Закон України «Про нотаріат» від 02.09.1993р. № 3425-XII [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
7. Закон України «Про охорону дитинства» від 26.04.2001р. № 2402-III [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
8. Закон України «Про державну реєстрацію речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень» від 01.07.2004р. № 1952-IV [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
9. Закон України «Про ліцензування певних видів господарської діяльності» від 01.06.2000р. № 1775-III [Електронний ресурс] // Режим доступа: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
10. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про спадкування» від 30.05.2008р. № 7 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.
11. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними» від

06.11.2009р. № 9 [Електронний ресурс] // Режим доступу:
<http://zakon2.rada.gov.ua>.

12. Порядок вчинення нотаріальних дій нотаріусами України, затв. наказом Міністерства юстиції України 22.02.2012р. № 296/5 [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua>.

13. Єдиний державний реєстр судових рішень [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://reyestr.court.gov.ua>.

14. Агафонов С. Особливості тлумачення змісту правочину в українському законодавстві [Електронний ресурс] / С. Агафонов // Юридичний журнал. – 2005. – № 11 // Режим доступу: <http://www.justinian.com.ua>.

15. Алексеев С.С. Односторонние сделки в механизме гражданско-правового регулирования // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сборник статей. – М.: Статут, 2001. – 321с.

16. Беяневич О.А. Господарське договірне право України (теоретичні аспекти): монографія / О.А. Беяневич. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 325с.

17. Бичківський О.О. Спільні заповіді за законодавством України та зарубіжних держав [Електронний ресурс] / О.О. Бичківський // Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.

18. Бобко Т.В. Поняття і наслідки правочину / Т.В. Бобко // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 12 (грудень). – С. 56-63.

19. Бородовський С. Проблеми одностороннього правочину // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 3 (62). – С. 178-184.

20. Бородовський С.О. Спирні питання поняття одностороннього правочину / С. Бородовський // Актуальні питання цивільного та господарського права. – 2010. – № 4 (23). – С. 4-8.

21. Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике: Международная коллективная монография. – М.: Статут, 2009. – 608с.

22. Голобородько В. Посвідчення довіреності від кількох осіб [Електронний ресурс] / В. Голобородько // Мала енциклопедія нотаріуса // Режим доступу: www.yurradnik.com.ua.

23. Гусак М. Нікчемні та оспорювані правочини: регулювання та Цивільним кодексом України / М. Гусак, В. Данішевська, Ю. Попов // Право України. – 2009. – № 6. – С. 114-120.

24. Дзера О.В. Деякі проблемні питання інституту правочину / О.В. Дзера // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010 (серпень). – № 8. – С.56-66.

25. Добровільне представництво у цивільному праві України: Навчальний посібник / За ред. Дрішлюк А. І., Харитонова Є.О., Харитонові О.І. – К.: Видавництво «Істина», 2006р. – 176с.

26. Денисевич Е.М. Односторонние волевые акты: модели классификаций // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. труд. – Вып. 4. – М.: Статут, Екатеринбург: Ин-т частн. права, 2005. – 520с.

27. Договірне право України. Загальна частина / За ред. О.В. Дзери. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 896с.

28. Дякович М.М. Посвідчення правочинів нотаріусом: цивільно-правові аспекти [Електронний ресурс] / М.М. Дякович // Режим доступу: www.mirn.com.ua.

29. Дякович М.М. Заповіт подружжя: проблеми теорії та практики [Електронний ресурс] / М.М. Дякович // Вісник Львівського університету. Серія юрид. – 2011. – Вип. 54. – С. 209-216.

30. Егоров Ю.П. Сделки в механизме гражданско-правового регулирования // Цивилистические записки: Межвуз. сб. науч. труд. – Вып. 4. – М.: Статут, Екатеринбург: Ин-т частн. права, 2005. – С. 246-266.

31. Ігнатенко В. Визначення умов виникнення зобов'язань з учинення дій у майнових інтересах іншої особи без її доручення / В. Ігнатенко // Право України. – 2010. – № 12. – С. 69-73.

32. Ігнатенко В.М. Односторонні правомірні дії як підстави виникнення недовірних зобов'язань за Цивільним кодексом України // Держ. буд-во та місц. самоврядування: Зб. наук. пр. – Вип. 7. – Х.: Право. – 2004.
33. Жилінкова І.В. Реалізація прав спадкоємців на відмову від прийняття спадщини / І.В. Жилінкова // Бюлетень Міністерства юстиції України. – 2010. – № 8 (серпень). – С.67-75.
34. Заїка Ю.О., Рябоконт Є.О. Спадкове право: навч.посібн. / Ю.О. Заїка, Є.О. Рябоконт. – К.: Юрінком Інтер, 2009. – 352с.
35. Заїка Ю. Заповіт подружжя / Заїка Ю. Заповіт подружжя // Право України. – 2004. – № 4. – С. 92-96.
36. Крічковська О. Правові наслідки визнання правочину недійсним – пояснення юриста [Електронний режим] / О. Кричковська // Режим доступу: www.lawyer-office.com.ua.
37. Кухарев О.Є. Спадкове право України: Навч.-практ. Посібник / О.Є. Кухарев. – К.: Алерта; ЦУЛ. – 2011. – 222с.
38. Кунченко-Харченко, В.І. Правознавство [Електронний ресурс] / В.І. Кунченко-Харченко, В.Г. Печерський, Ю.Ю. Трубін; М-во освіти і науки України, Черкас. держ. технол. ун-т. – Черкаси : ЧДТУ, 2008. – 395 с.
39. Кухарев О. Є. Юридична природа відносин з виконання заповіту // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2007. – Вип. 39. – С. 348–359.
40. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления: [Монография] / С.И. Максимов. – Харьков: Право, 2002. – 328 с.
41. Михайлів М.О. Форма правочину та правові наслідки її недотримання / М.О. Михайлів // Держава і право. – Випуск 54. – 2010. – С. 34-39.
42. Молчанов Р. Односторонній... за згодою сторін? / Р.Молчанов, Н. Сергієнко // Юридичний вісник України . – 2011. – № 23 (831). – С. 13-17.

43. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України: у 2-х т. / за відп. ред. О.В. Дзери (кер. авт. кол.), Н.С. Кузнецової, В.В. Луця. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – Т. 1.

44. Новікова О. На обіцянках можна заробляти [Електронний ресурс] / О.Новікова // Юридична газета. – № 4 (16). – 25 лютого 2004 р. // Режим доступу: www.yur-gazeta.com/ua.

45. Пасічник Н. Новація інституту односторонньої відмови від зобов'язання та односторонньої зміни його умов / Н. пасічник // Юридичний журнал. – 2005. – № 2. – С. 55-59.

46. Ромовська З.В. Українське цивільне право. Спадкове право: Підручник. – К.: Алерта; КНТ, ЦУЛ, 2009. – 264с.

47. Романюк Я.М. Момент вчинення правочину та його правове значення / Я.М. Романюк // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 8. – С. 36-40.

48. Семушина О.В. Недійсні правочини та правові наслідки їх недійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 [Електронний ресурс] / О. В. Семушина; Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. – К., 2010. – 16 с.

49. Спасибо-Фатеева І. Юридична природа односторонніх правочинів / І. Спасибо-Фатеева // Мала енциклопедія нотаріуса. – 2005. – № 4 (22) серпень. – С. 38-43.

50. Спасибо-Фатеева І. Науково-правовий висновок щодо форми заповіту [Електронний ресурс] / І. Спасибо-Фатеева // Мала енциклопедія нотаріуса // Режим доступу: www.yurradnik.com.ua.

51. Спасибо-Фатеева І. Науково-правовий висновок щодо можливості посвідчення довіреності від імені малолітньої особи [Електронний ресурс] / І. Спасибо-Фатеева // Мала енциклопедія нотаріуса // Режим доступу: www.yurradnik.com.ua.

52. Спасибо-Фатеева І. Науково-правовий висновок щодо відмови від правочину (ст. 214 ЦК України) [Електронний ресурс] / І. Спасибо-Фатеева //

Мала енциклопедія нотаріуса. – 2010. – № 2 (50) квітень // Режим доступу: www.yurradnik.com.ua.

53. Спасибо-Фатеева І.В. Нікчемні правочини та їх наслідки / І.В. Спасибо-Фатеева // Вісник господарського судочинства. – 2004. – № 2. – С. 178.

54. Старицька О.О. Особливості правового регулювання спадкових відносин / О.О. Старицька // Юридичний вісник. – 2009. – № 3. – С. 70-74.

55. Таш'ян Р.І. Класифікація односторонніх правочинів // Університетські наукові записки, 2007. – № 4 (24). – С. 218-222.

56. Таш'ян Р. І. Односторонній правочин та договір – дві частини цілого / Р. І. Таш'ян // Підприємництво, господарство і право. – 2008.– № 1 (145). – С. 72-75.

57. Таш'ян Р.І. Односторонні правочини в цивільному праві: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 [Електронний ресурс] / Р.І. Таш'ян; Нац. юрид. акад. України ім. Я.Мудрого. – Х., 2009. – 20 с.

58. Цивільне право України: Підручник: У 2-х т. / Борисова В.І. (кер. авт. кол.), Баранова Л.М., Жилінкова І.В. та ін.; За аг. Ред.. В.І. Борисової, І.В. Спасибо-Фатеевої, В.Л. Яроцького. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – Т. 2. – 552с.

59. Цивільне право України: курс лекцій: у 6т. / за ред. Р.Б. Шишки та В.А. Кройтора. – Х.: Еспада, 2004. – Т. 1 Книга 2. – 417с.

60. Цивільне право України. Загальна частина: Навчальний посібник [Електронний ресурс] / За ред. Бірюкова І.А., Заїки Ю.О. – К.: КНТ, 2006. – 480 с. // Режим доступу: www.info-library.com.ua.

61. Цивільне право: Підручник [Електронний ресурс] / За ред. Є.О. Харитонова, О.В. Старцева. – Вид. 2, перероб. і доп. – К. : Істина, 2007. – 816 с. // Режим доступу: <http://publik-library.net.ua>.

62. Цивільне право України: Навч. посіб. / За заг. ред. І.А. Бірюкова, Ю.О. Заїки. – К.: Істина, 2004. – 342с.

63. Цуріков М. О. Державна реєстрація як особливість деяких правочинів з нерухомістю [Електронний ресурс] / М. О. Цуріков // Форум права. – 2010. – № 1. – С. 389 – 395. // Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua>.
64. Цивільне право України. Навчальний посібник [Електронний ресурс] / За ред. Р. О. Стефанчука. – Київ: Прецедент, 2005 // Режим доступу: <http://www.ebk.net.ua>.
65. Харитонов Є.О. Цивільний кодекс України: науково-практичний коментар. – 3-тє вид., переробл. і доп. – Х., 2006. – 1200с.
66. Хвостов В.М. Система римського цивільного права: Учеб. – М.: Зерцало, 1996. – 522с.
67. Шабліста А. Порядок вчинення дій в майнових інтересах іншої особи без її доручення [Електронний ресурс] / А. Шабліста // Режим доступу: <http://mukolai.vjst.at.ua>.
68. Шевченко О. Заповіт як підстава спадкування / О. Шевченко // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 8. – С. 35-38.
69. Шимон С. «Правочин» як цивільно-правовий термін: юридичне нововведення чи лінгвістичне уточнення? / С. Шимон // Юридична Україна. – 2009. – № 7. – С. 68-72.
70. <http://radnuk.info/komentar/chky/chky-knuga1/>.

